

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૨૪૩૫ વર્ગીક

પુસ્તકનુ નામ ૨૧૫ ૨૧૮૫

વિષય ૬-૧૪

સ સહ-અથાવલિ-૬

શાપ સંબ્રમ

અને

બીજી કવિતાઓ

રચનાર

નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

પ્રકાશક

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડ

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૪ સ ૧૯૨૫

વિ સ ૧૯૮૨

પ્રકાશક

બી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની, લી
૧૦-૧૪, બેઝાંતસ હોન, મેડોન સ્ટ્રીટ, ફોલ, મુંબઈ

૧૯૩૫
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ સંગ્રહ

મુદ્રણસ્થાન 'સાહિત્ય' પ્રેસ, ૧૦-૧૪, બેઝાંતસ હોન, મેડોન સ્ટ્રીટ ફોલ, મુંબઈ

મુદ્રક લાલસાગર પ્રભુરામ બદ

स्व. मातापिताने

અનુક્રમશિકા

૧	અમૃત શ્રવણ	પૃષ્ઠ ૧૧
૨	હૃદયમાન પ્રકૃતિ	„ ૩૫
૩	કમમાથી કમ થાય	„ ૧
૪	તપોવન	„ ૧૩
૫	દુ ખબાર	„ ૩૩
૬	નિર્જન	„ ૩૧
૭	નિવાપાજલિ	„ ૧૦
૮	પત્ર	„ ૩૦
૯	પુષ્પ બાણવિલાસ	„ ૧૬
૧૦	પ્રતાપ અને શક્તિસિંહ	„ ૪૫
૧૧	પ્રેમ ચામના	„ ૪૧
૧૨	માનુષ	„ ૪૩
૧૩	મેઘનદ	„ ૪
૧૪	વાવેરાત્રી	„ ૩૭
૧૫	વિપ્રિને	„ ૨૨
૧૬	શાપ સમ્રમ	„ ૨૩
૧૭	શીલરક્ષા	„ ૮
૧૮	શુદ્ધ વૃક્ષ	„ ૩
૧૯	સિંહનાદ	„ ૬
૨૦	સ્મરણ બાધા	„ ૧૭

પ્રવેશક

“કાન્તમાલા”ને માટે કવિતાઓ મેળવતા મેળવતા આ સગ્રહમાંની ‘શાપસભ્રમ’ જોવામાં આવી ત્યાં સુધી આ ભિગતા કવિ કે તેમની કોઈ કૃતિ મહારા જાણવામાં નહીં (“કરુ ભાવ સહીત પ્રદાન અજલિ કેરુ હૂં એ મિત્રને” અને “પ્રદાન સહ ભાવ અજલિ તણૂ કર મિત્રને,” એ પંક્તિઓ જે પ્રાસંગિક અભિનંદનની છેલી પંક્તિઓ છે, તે કવિતાઓ એ મગલ પ્રસંગ પછી થોડા સમયમાં કોઈ પ્રત્યોગ મિત્ર પામેથી જોના-સાભળવામાં આવી હશે, અક્ટોબર ૧૮૯૦ થી અક્ટોબર ૧૮૯૬-વિ સ ૧૯૪૭-પર સુધીમાં હું વારંવાર મણિભાઈને ત્યાં વડોદરા જતો,* અને પુષ્કળ રહેતો, તે દરમિયાન છદરચના, કવિતાનો આત્મા, સ્વભૂતિ નાટક લખુ છું’ એ હકીકત પોતેજ વારંવાર ભૂલી જાય છે-ઉત્તરચરિતમાં તો ખાસ, એરીએરી અમારી બહુરૂપી અનાદ્યનત ચર્ચાઓમાં કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશકર, અને જટિલ [જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દવે]† સાથે એક બે વખત, આ કર્તા પણ હાજર હશે, ‘ચદ્ર’ વગેરે તે કાળના માસિકોમાં એમની કોઈકોઈ કવિતા જોવામાં આવી હશે એ સર્વ હું છોકરૂં ભૂલી ગયેલો.) ‘શાપસભ્રમ’ જોઈ અને પસંદ કરી, ત્યારે આ કર્તાની બધી કૃતિઓ ભેગી કરીને ચોપડી રૂપે પ્રકટ કરવા રા રા ભાઈ લાભશકર પ્રભુરામ ભટ્ટને મેં આગ્રહ કર્યો એમના દિલમાં પણ અનુકૂલતાએ એ કાય’ કરવાનું તો હતું જ એઓ પોતાના વડીલ બધું તરફનું એટલું બાકી

* એ વખતના છેલ્લા છ માસ તો હું પણ વડોદરાવાસી હતો, ત્યાં કે.લેન્નમા કામચલાઉ પ્રોફેસર નીમાયલો હોવાથી

† એઓ પોતાનું નામ જીવનરામ લખતા ચલા મોડા, દવેને બદલે કાચળ તથા સહીમાં દિવેલી પણ કોઈકોઈ વાર લખતા

રહેલું કશું અદા કરવામાં જરા ખચાયા કરતા હતા, તેનું કારણ એ જ કે કૃતિઓ પોતાની કૃતિઓની પોતા પાસેની નકલો, મૃત્યુ થયું તે પહેલાં ચહિનાઓ સુધી એમને ધણી ઝાનિ રહી તેના કોઇ આવેશમાં, ફાડી નાખેલી હતી, જેમાની કેટલીક, જે સારામાં સારી હતી તે, ક્યાંય છપાઇ પણ ન હતી, એટલે એ તો મઇ, તે મઇ જ, હવે કોઇ રીતે પણ પાછી ચળવાનો સભવ સરખો ન હતો.

જે આમ નાશ પામતા રહી મઇ તે આ ચોપડીમાં આપવામાં આવે છે એ સર્વમાં ‘શાપસભમ’જ ઉત્તમ છે અને ‘વસતવિજય’ પ્રકટ થયા પછી તેના જેજે અનુકરણો થયા છે તે સર્વમાં પણ એની હારમાં મૂકવા લાયક કોઇક જ હશે પસંદ કરેલા પ્રસંગના નિરૂપણમાં ડગલે ડગલે મનોહર ચિત્રમયતા (picturesqueness પિક્ચરસ્કનેસ) છે, દરેક ચિત્ર સુરેખ, ભાવવાહી, ખુલ્લી રોશનીમાં દીપતું, અને અસરકારક છે આખી કૃતિમાં જરાકે ખૂચે એવા બે જ વાના જણાય છે (૧) “પડ્યો ત્યાં તો નાચ ” એ સ્થળે સૂચિત વિહારચિત્ર અતિગિલાડુ ગણવું પડે એવું છે નહીં વારું? કે મૃગમૃગી જેવા નિર્દોષ પ્રાણીઓના વિહારવર્ણનમાં મર્યાદામાં રહેવાનું એટલું આવશ્યક ના જ ગણાય? (૨) બીજું ખૂચે છે આ,—“દુ ખાબ્ધીમાં થોઅ દડ” એ છપકિતઓમાં કર્તાનું વક્તવ્ય શું છે તે એ પછીની “જાગી જોતા ” એ બે પકિત ઉપરથી જ આપણે ધટાવી લેવું પડે છે લગભગ દરેક પકિત મોતીની સર જેવી આખને વર્ણીકરણ કરે એવી હોય, તથાપિ વસ્તુના ઘાટમાં જ આમ કોઇ ઠેકાણે અણુ-બડ અશ રહી જતા, આખી કૃતિનો પ્રસાદ કંઈક ખડિત થાય છે સર્જક કલ્પના, રસની ચહાઉતર અને જમાવટ, છદોમાધુર્ય, ભાષાશક્તિ, સર્વે કરતાં સકલનાનું મહત્ત્વ ચહો, એ સત્ય આવો કોઇ સકલનાદોષ રહી જતા બીજા સર્વે ગુણ કંઈક શીકા પડે છે તે આપણને પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે જ આપણે સમઝી શકીએ છીએ.

‘અશ્રુતિશ્રવણ’ એ કવિતા ‘અદૃષ્ટિ દૃશ્ય’ન’ અને ‘અગતિગમન’ની જ નહાની બહેન છે વળી ‘શાપસભમ’માં ત્રીજી કડીમાં, આ કવિતામાં, રોમ જ ‘પત્ર’ અને ‘દુ ખભાર’માં, શ્લોકભગ, વૃત્તમિશ્રણ, ૩૬ છંદો

નવતર રૂપમા જોવાની ખાસ, વગેરે પ્રયોગવિલાસ ખ્યાન ખેચે છે, તે પણ 'વસ્યો હુંયે ત્હારે', 'તિમિરાશયના ગહને પડતા', 'વદને બહુ નીર ભરાય નખે,' કે એને મળતા પ્રયોગો પ્રથમ રચાયા તે વેળાએ તેમની અધિકારી માહકો ઉપર કેવી જાદુઈ અસર થઈ હશે તેની સાક્ષ પૂરે છે 'માનુષ' અને 'હિંદયમાન પ્રકૃતિ'મા ફેર માત્ર છદનો છે, એ કવિતાઓડ પણ છ દોના બલાબલ ગુણાવગુણ વિશે કર્તા એક જિજ્ઞાસુ પ્રયોગખોર હતા, તેનો જુદી જાતનો પુરાવો છે શબ્દરચના અને વાક્યઘટનામા પણ આ ન્હાના સમૂહ માની કવિતાઓમા કલા પ્રેમીને સહજ સ્વતંત્ર વૃત્તિ જોવામા આવે છે એની વૃત્તિ કેટલી મર્યાદામા હોય ત્યાં લગી બૂધણુ ગણાય, ઉપરાતની તે ઉચ્છૃંખલતા રૂપ દૂષણ કયાથી ગણાય, એવાએવા સવાલ વાદઅસ્ત છે અને નહેવાનાજ બડ કરનાર જીવ વ્યર્થ બડમાય તે કઈક કઈક સજીવન પ્રેરણાના અકુર જુવે છે, રૂઢિપાલનના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓમા પણ કઈક કઈક નિર્જીવતા અને અ-લાવણ્ય*થી કટાળે છે આ મહા વિષયનો આ કર્તાની તુલના કરવામા આપણને જરૂરી અશ એટલો જ છે કે કલામાથી જ કલાનિયમન સ્વયમેવ પ્રકટે છે કલાકાર શીખાઉ હોય છે ત્યાં લગણુ જ સ્વતંત્ર વૃત્તિઓ અતંત્રતા એટલે અકારણુ સ્વછદી નવાઈની ખાતર જ ચોળતી નવીનતાના દુષ્ટ રૂપ લે છે, કલા ઉપર હાથ ખેસતા અને કદપનાની તથા સૌંદર્યવૃત્તિની વાણીના વાહન ઉપર રાગ જામતા, એ અસખ્ય અને અતંત્ર અને અપકવ સ્વતંત્રતાઓ ધણુ ખરું અમુકઅમુક ઢાળામા પડતી આવે છે અને શૈલીની વિશિષ્ટતામા પરિણમે છે

જે છે તે કવિતાઓને સામટી જોતા, આ કર્તા ત્રણ જુદાજુદા પ્રવાહમા ન્હાતાન્હાતા પોતાનું વિશિષ્ટ કવિત્વ વિલસાવતા વિકસાવતા અને સાધતા જોવામા આવે છે 'કમમાથી કમ થાય,' 'નિવાપાજલિ,' 'સિહનાદ,' વગેરે કૃતિઓ દલપતશાઈ છે કલાપી, મણિશ્વકર, હામોદર ખોટાદકર, રા રા અરદેશર ખખરદાર, વગેરેએ પણ કવિપણના મગલાચરણમા દલપતશાઈ રચનાઓ લખેલી એ જાણીતુ છે

* લવણ્ય-મીઠું, રસકસ-નો ગુણ તે લાવણ્ય, એ ગુણનો અભાવ તે અ-લાવણ્ય

‘સારી ચોપડીઓ શોભાય,’ ‘રચ્યા છે રુડા છદ દલપત્તરામે,’ વગેરે રચનાઓ ભવ્ય કવિતા લેખે નિશાળોમા ભસ્મ હોય, તે હીનભાવ્ય ઝમાનાના છોકરાઓને હાથે ખીજી તરેહનું મગલાચરણ સભવે પણ નહીં ખીજી પ્રવાહને હું મધ્યકાલીન કહું છું કાલિદાસ સાથે ભવભૂતિનો કે કાલિદાસભવભૂતિ સાથે માધ અને પછીના કવિઓનો, કે મહાભારત રામાયણ સાથે ભાગવતનો મુકાબલો જ ના થાય મધ્યકાલીન સંસ્કૃત કવિઓની રસદૃષ્ટિ જ એકથી વધારે રીતે દૂષિત અને ઊતરતી, એ ભાન પાશ્ચાત્ય વિચારોના અમલની સાથેસાથે જ આપણે અહીં ઊપજ્યુ છે અને વધ્યુ છે આપણા શાસ્ત્રીઓને આ દૃષ્ટિ હતી જ નહીં હજી પૂર્વ જોડાઈ આપણા પ-પરાપ્રાપ્ત કાવ્યાલંકારશાસ્ત્રોમા વિદ્વાન થાય છે તેમને આ વિવેક નથી જ સમજાતો, બકવાદ જ લાગે છે સ્વ નમદાશ કર પ્રભુરામ ભદ્ર એમની નિદાવિલાસી જ્ઞાતિના શાસ્ત્રીઓની છાયા તળે પણ આવેલા અને સ્વ હુરિ હુર્પદ દ્રુવ, બાલારાકર, ચૈતન્યરામ પડ્યા, અને રા રા કેશવ હુર્પદ દ્રુવ અને રા રા મણિલાલ છબ્બાગમ જેવામા પણ આ મધ્યકાલીન કવિતાદર્શનો અશ, અથવા (અશ નહીં ત્યા) અણુમાર અને પડધા, પકડાઈ આને છે આ સગ્રહમા પુષ્પબાળવિલાસનું સમયોડી ભાષાતર છે તે આ મધ્યકાલીન પ્રવાહમાનો જ ખાલો છે એ જ રુચિતત્રની અસર ખીજી કૃતિઓમા પણ જણાય છે

અને ‘શાપસભ્રમ’—અપૂર્ણ રહેલી ‘પ્રતાપ અને શક્તિસિંહ, વગેરે કવિતાઓમા, તેમ કર્તાની ભાષા છદરચના આદિમા—આપણે જોઈ ગયા તેમ નરીન પ્રવાહ તરફ પણ એ ટેટલા તો આકર્ષાતા હતા તે જોઈ શકાય છે

અને ‘શાપસભ્રમ’ના કર્તાને માટે ખાતરીથી કહી શકાય છે, કે આ ત્રણે પ્રવાહના સમેલનની કઈક અપૂર્વ અને અમરલીલાવતી કૃતિઓ પણ આ ઊગતા સર્જક સર્જી શકત, એમનું શરીર આટલું બધું બહેલું શીર્ષી થયું ન હત તે।

મુખ્યાર્થ,
૧-૧૦-૧૯૨૫

બલવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

નર્મદાશકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

જન્મ સ ૧૯૩૦
આગસ્ટ સુગી ૬

અવસાન સ ૧૯૫૫
ચૈત્ર સુગી ૬

બ ધુસ્થાનદર્શન

(મદાકતા)

ચારે પાસે નજર કરતા શૂન્ય સર્વે જણાય,
વીલો વીલો રખડુ સઘળે ક્યાઈ ના શાનિ થાય,
ઝાંઝે દા'ડે પણ હૃદયમાથી ખસી એ ન મૂતિ,
જોઈ તારા સકલ હમણા સ્થાનને થાય પૂતિ —૧

સાથે જેમી કવન મધુરા બોલતો બધું તે ક્યા,
ને ક્યા આવા હૃદયહિણુ સૌ ગ્રામ્ય કેરા પ્રસંગ,
મિત્રો તારા રસિક સઘળા તેય જાખા જણાય,
આવુ રે'તુ અહહ મુજથી આહી તે શે ખમાય ? —૨

સીંચ્યુ વારી અધિક રમતા તેહ તારો ગુલાબ,
સુકો વાકો સુમનહિણુ હા તું વિયોગે થયો છે,
હઠ્યો બેઠો રમત રમીયો તેહ આ રમ્ય ભૂમિ
ભાસે ભૂડી સરવ દુ ખના સારવાળી અરે રે । —૩

જો જો બંધુ ચપલ નયને ખોળતા તારલાઓ,
સામે ઉભો હિમકર હશે શોધવાને મિથે શુ ?
ખોળુ બંધુ કહી હુ તુજને વષ' છે પાચ વીત્યા,
તોયે જાણે મધુર મણુકા શબ્દના સભળાય —૪

જ્ઞાને બંધુ મમ મગજમાથી હજુએ ખસ્યો ના,
રોવુ આવે નિરખી અવ આ અન્ય દા'ડે હસ્યો જ્યા,
બંધુ તું જે પુનિત પગલે ચાલીયો તેહ ભૂ આ,
પાદપાતો મલીન જનના સાખી નિશ્વાસતી હા—૫

આભારી છુ મરૂત મીઠડા આવ શોધાવ બ્રાતા,
બંધુ કેરા મૃદુલ સુર તે સવને કણુ' લાલ્યા,
આહી આવ્યે મલીન ખસીયા ત્વત પ્રસાદે વિચારો,
જ્ઞાતિ ઉડે ઠરી હૃદયમા ત્યાજ તુ દીલ બેઠો—૬

જ્યારે જ્યારે સ્મરણ તુજનું કે નિમિત્તથી થાય,
ત્યારે હૈયુ પુનિત તુજ સગાનથી શુદ્ધ થાય,
તારા જેવા મધુર વચનો સત્ય કે'નાર કોણુ ?
શુદ્ધિ સ્થાપે લગીર દીલમા એહવુ આહી કે ના—૭

હોયે તુ જ્યા અમરપુર વા કોઇ બીજે અવાસે,
કે હો મારી સમીપ વસતો પ્રેરતો સન્મતીમા,
સ્વર્ગો કેરા અમિત સુખડા નિત્ય તેનો તું ભોક્તા,
તેથી બંધુ રસિક અતિ તો કાવ્ય રેલાવ બહાલા—૮

લીલીબા, }
સ ૧૯૬૦ }

હરિશ કર પ્રભુરામ ભટ્ટ

આજે પચીસ કરતા વધારે વરસો અગાઉના એક સવારને યાદ કરું છું સ ૧૯૫૫ના ચૈત્ર સુદી ૯ નો દિવસ એ દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સાત વાગતા મારા વડીલ ભાઈએ આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો મારા પિતા, મોટા કાકા, મોટા ભાઈઓ અને મારા માતા એ સર્વના કંઠપાતનો પાર નહોતો મને તે આખા આગળ તાદ્રશ ખડુ થાય છે અને હજી એ કાળની ગ્લાનિ વિસરી શકાતી નથી એ તેજસ્વી હસમુખો ગૌર ચહેરો, મોટું કપાળ, કીણી આખો, પ્રચંડ કાયા અને બહાલભર્યો ધોધરો અવાજ તે દિવસે હ મેશને માટે અસ્ત થયા ફરીથી બહુવાર માત્ર સ્વપ્નામાં જ એ જોવા પામ્યો છું બંને સ્વપ્ના જ હતા એ સમજાતું નથી

મારા સ્વ ભાઈ નમોદાશ કરનો જન્મ સ ૧૯૩૦ ના શ્રાવણ સુદી ૯ ને દિવસે લીલીઆમાં થયો હતો ગુજરાતી સાત ચોપડી પુરી કરી અગી-આર વરસની ઉંમરે અમરેલીમાં અંગ્રેજી ભણવા ગયા આ વખતે નિશાળના સટી'રીકેટમાં માસ્તરે રીમાર્કના ખાનામાં લખ્યું હતું કે “આ છોકરામાં કવિતા કરવાની શક્તિ સારી છે” અમરેલીમાં એ વખતે હાઈસ્કૂલ નહોતી અને માત્ર પાંચ ધોરણ જ શીખવાતા તેથી પુરા કરી ભાવનગર ભણવા ગયા

દરમિયાન સ ૧૯૪૩ માં તેર વરસની ઉંમરે તેમના લગ્ન પછે ગામમાં મહુ રઘુનાથજી ભવાની શ કરના દીકરી મોઘીબાઈ સાથે થયા હતા આ લગ્નથી સ ૧૯૫૪ ના કાર્તિક માસમાં એક પુત્ર થયો હતો અને તે સવત ૧૯૫૬ ના આસોવદી અમાસને દિવસે ગુજરી ગયો હતો

ભાવનગરમાં મારા ભાઈ રજા ત્યારથી અભ્યાસ કરવાની તેમની વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર મંદ થતી ગઈ હતી સ્કૂલ કે કોલેજના પુસ્તકો ઉપર જોટલું ધ્યાન

આપતા તેનાથી ઘણું વધારે ધ્યાન Extra બહારના વાચન ઉપર આપતા અને તેથી મેટ્રીકમાં ત્રણ વખત નાપાસ થયા હતા છતાં અભ્યાસ છોડવાની કોઈ દિવસ ઇચ્છા કરી નહોતી

મિત્ર વગમા તેમનું નામ “કવિ” તરીકેજ પ્રસિદ્ધ હતું અને તેમના મિત્રો વગેરેમાં તેઓ ઘણા પ્રીતિપાત્ર હતા

કવિતા કરવાની તેમની શક્તિ અન્યથા જોવી હતી કોઈ પણ વિષય હાથમાં આવે એટલે રમતવારમાં કવિતા લખી નાખે આવી કવિતાઓનો ઘણો મોટો સંગ્રહ તેમની પાસે હતો તે બધી કવિતાઓ પોતાના મગજ અગાઉ થોડા માસેજ તેમણે ફાડી નાખી હતી માત્ર છપાયેલ કવિતાઓજ તેથી જે હાથ લાગી છે તે આ સંગ્રહમાં મુકી શકાઈ છે

માગ બાઇનું શરીર ઘણુંજ દસાયતું અને નિરોગી હતું નાનપણમાં કસરતનો શોખ હોનાથી સ્નાયુઓ ઘણા મજબુત થયા હતા તેમને કોઈ દિવસ માલગી આવી નહોતી, માત્ર પાચ વરમની ઉંમરે ઝેરી તવ આવ્યો હતો અને સન્નિપાત પણ વગો હતો એ મદનાડમાંથીજ એમની આખ જે બાલ પણમાં બાડ મોગી હતી તે સંદેહ જીણી થઈ ગઈ હતી

માગ પિતાની પ્રીતિ માગ સૌથી મોટા ભાઈ ઉપર અગાધ હોય તેમાં નવાઈ જેવું રુ છે તેમની વૃદ્ધા મા આ ભાઈ તેમને આરામ આપશે અને કુટુંબનો બોજો ખોડે ઉપાડા રો એવી આશાથી ઘણું ખર્ચ કરી કેળવણી આપી પણ એ ભાઈનું આયુષ્ય ટુંકુ જોઈ પિતાના શિર ઉપરનો બોજો દૂર કરી ન શક્યા અને વૃદ્ધાસ્થામાં તેમને દુ ખ તાજી કરાવી ચાલ્યા ગયા માગ પિતા ત્યાર પછી સત્તર વર્ષ જીવ્યા પરંતુ કોઈ દિવસ ભાઈનું નામ જીમ ઉપર પ્રત્યક્ષ આવવા ન દીધું અને જે કષ્ટ થયું તે ધીરજથી સહન કર્યું મારા બાની સ્થિતિ એથી જુદી હતી એમને તો રત્ન જેવા પુત્રનું મૃત્યુ એ અત્યંત વિષમ ઘા પડ્યો અને પોતાના દેહને કષ્ટ આપી આપી પાચ છ વર્ષમાં પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો

સવન ૧૯૫૫ ના ઉન્હાળામાં મારા ભાઈ ભાવનગરથી રજામાં ઘેર આવ્યા રસ્તામાં લાઠી એ દિવસ ઉતર્યા હતા ત્યાં સ્વ કલાપીને પોતાની કવિતાઓ

વાંચી બતાવી હતી ઘેર એકાદ અઠવાડીયુ રોકાઈ પોતાના પત્નીને તેડવા પચ્છેગામ જવા માટે ચૈત્ર સુદી ૫ ને શનીવારે બપોરે ઘેરથી નીકળ્યા તે દિવસે શનીવાર હોવાથી આખા અડદનુ શાક (તેમને ઘણુ પ્રિય હતુ) તે ખાધુ ઉપર છાશ પીધી અને બપોરના બે અઢી વાગતા હાથમા બે કપડા અને ચોપડી લાઈ ચાલી નીકળ્યા સાંજે લાઠી પહોચી રાત રહેવાનો તેમનો વિચાર હતો પરતુ બે અઢી ગાઉ દૂર પહોચતા સારણુ ગાડ ઉતરી જવાથી તેઓ ખેતરમા બેસી ગયા એ વખતે રસ્તે જનાર ટપાલવાળાએ પાસે જઈ તેમની બરદાસ કરી અને એક ગાડુ જતુ હતુ તેમા સુવારી સાજ વખતે ઘેર પહોચાડ્યા ઘેર આવ્યા ત્યારે મારા ભાઈની સુરતજ બદલાઈ ગયેલી હતી આખો હાડી ગઈ હતી મોઢા ઉપર નિસ્તેજતા આવી ગઈ હતી મારા પિતાને ગળ ગળે અવાજે કહ્યુ “ કે તમારાપુન્યથી હુ ધર ભેગો થયો છુ નહિતર દાદાની માફક મારો અત રસ્તામાજ આવત ” (મારા નાના મણિશકર નાનાભાઈ સારણુ ગાડનો ફાસો આવવાથી વળા અને પચ્છે ગામની વચ્ચે સ્વર્ગવાસી થયા હતા)

આ વ્યાધીમા શસ્ત્રોપચાર એજ કિપાય કામનો છે બીજી દવા શુ કામ કરે ? બરફ વગેરે મુકવાથી આતરડુ તેની યથાસ્થિત જગાએ આવે છે પરતુ એ ગામડામા બરફ પણ તરત ક્યાથી મળે ? લાંઠીથી બરફ મગાવ્યો અમ રેલીમા ડાકટર હતા તેમને તેડવા માણસ મોકલ્યુ તેમણે બધી હકીકત સાબળી આવવા ના પાડી, પથારીમા સુવારી રાખી ભાવનગર જેટલે ત્રીસ ગાઉ પહોચાડવાની સુચના થઈ વૃદ્ધ કાકાએ ચિન્હો જોઈ ના પાડી માત્ર શસ્ત્રોપચાર કરનાર કોઈ કુશળ ડાકટર મળ્યા હોત તોજ દેહ બચી શકત એમ અત્યારે લાગે છે

પછી તો વ્યાધીનુ પુર વધવા લાગ્યુ એમને એટલુ બધુ કષ્ટ થવા લાગ્યુ કે માડ બોલી શકાય હતા છેલ્લી ઘડી સુધી અત્યંત સાવધતા રાખતા હતા મારા પિતાને જ્યારે જણાયુ કે હવે આનો દેહ નહીં બચે ત્યારે કલેશ કરવા લાગ્યા જેથી મારા ભાઈનુ દીલ દુખાયુ અને તેમને કહ્યું કે “તમે તો ગીતાનો પાઠ કરો છે તમને આ દેહમા શુ મોહ છે ? આ દેહ તો ક્ષણ-ભગુર છે ” આવી રીતે ત્રણ દિવસ અતિ દુખમા અને શરીર કષ્ટમા તેમણે કાઢ્યા છેવટે જે સવારમા તેમને અત આવ્યો તેની અગાઉની રાત્રીએ એમને સહેજ સનિપાતનુ લક્ષણ જણાયુ અને કાઠક તુટક અંગ્રેજી શબ્દો

બોલ્યા એટલે સૌને ગભરામણુ થઇ મારા મોટાભાઇ માધવજી ભાઇ ત્યા
હાજર હતા તેમણે પરીક્ષા ખાતર કહ્યું કે “હજાભાઇ, તમે ભાવનગરમાં
મને કેટલા રૂપીઆ આપ્યા છે એ કહો એટલે કાકાને આપી દઇશ”
તરત ભાઇએ જવાબ વાળ્યો ૩ ૩૧-૧૨-૦ અને ખરેખર એ રકમ
ચોકસજ હતી એમણે પોતે સન્નિપાતનું લક્ષણુ પણ દખાવવા પુરો ચત્ન કરેલો
રામનવમીને દિવસે સવારમાં સૌની સાથે વાતો કરી, દુ ખ ધટયુ હોય તેમ લાગવા
માડયુ મારા પિતા, બા, વગેરે સાથે બબ્બે શબ્દો બોલ્યા મારા ભાભીના
હાથથી પાણી પીધુ, છોકરાનું મોઢુ જોયુ અને તરખુચનો કટકો મોઢામાં મુક્યો
અને આખ ફરી આ જગત ઉપરથી હમેશને માટે ભાઇ નમંદાશ કર
પ્રભુરામે વિદાય લીધી—

આજ પચીસ છવીશ વરસથી તેમની આ સમ્રહમાં લીધેલી આટલી
કવિતાઓ ધરેણુ માફક સાચવી રાખી છે એની નકલ કરનાર માણસને કવિતા
શુ એ ખબર નહીં હોવાથી કેટલીક ગભીર ભુલો રહી જવા પામી છે આ
નકલ ઉકેલતા અને ખેસારતા લણી મુશ્કેલી પડી છે છતાં ભુલો રહી ગઇ છે
એ માટે વાચકો ક્ષમા આપશે

કવિતાનુ ટિપ્પણુ તૈયાર કરવામાં રા રા શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામની
પુરતી મદદ લીધી છે પુણ્યબાણુવિલાસના શ્લોકનુ વિવરણુ તો એમણેજ
લખી આપ્યુ છે ઉપરાંત રા બલુભાઇ ઠાકોરે પણ લણે સ્થળે જ્યાં અર્થ
નહોતા ખેસતા ત્યાં ત્યાં નોંધ કરી આપી હતી તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે

રા બલુભાઇ ઠાકોરે આ સમ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવા મને પ્રોત્સાહન આપ્યુ
અને છપાઇ રહેતા પ્રવેશક લખી આપવા કૃપા કરી તે ખાતર તેમનો મારા
ઉપર અને ગુજરાતી વાચક વર્ગ ઉપર ઉપકાર થયો છે

મારા સ્વ ભાઇ પ્રતિની પ્રેમ અને આદરની લાગણીથી પ્રેરાઇ રા ભાઇ
શકરલાલ કુવરજી વૈદ્યે—તેમના લખે પ્રસંગે સ ૧૯૫૨ ના વૈશાખ માસમાં મારા
સ્વ ભાઇ ખાસ હાજર રહ્યા હતા, એ પ્રસંગના મધુર સંસ્મરણુ રૂપે પણ
આ સમ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં મને સહાય આપેલ છે

આસો વદી ૬ સ ૧૯૮૧ } લાલશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

આ વરસેજ આ સગ્રહ હપાઇ રહ્યા પછી મારા વડીલભાઇ હરીજી કરભાઇ તરફથી જાણ્યું કે “તે નારીની સફળ જીતગી આ ગણાય” એ નામની કવિતા પણ સ્વ નમંદાશ કરભાઇની રચેલી છે તે જુના વિજ્ઞાન વિશ્વાસમાંથી રા. હીરલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખે નકલ કરાવી મોકલી આપી છે, તે આ નીચે બાપી છે.—

કેવી સ્ત્રીનું જીવન સફળ ગણાય ?

વસ તતિલકા વૃત્તમ્,

શીખી સુનીતિ સહુ^૧ પાસથી માન પામી,
જેની સુકૃતિ^૨ ઉજળી જનમાહી જામી,
જેના ગુણો પરમ હૃદયથી લોક ગાય,
તે નારીની સફળ જીતગી આ ગણાય. ૧

આપી સુખોષ નિજ બાલકને સુધાર્યા,
હૈડા વડીલ જનના સુગુણોથી ઘર્યા,
દુખી થતા ધૃતિ^૩ ન છેક મુકી મુઝાય,
તે નારીની સફળ જીતગી આ ગણાય ૨

જો કે અબુધ^૪ પતિ દુઝીણી ખૂબ હોય,
સપ્રેમ દ્રષ્ટિ થકી તેહની સામુ તોય,
જોઇ, પ્રસન્ન મનમાહિ રહે સદાય,
તે નારીની સફળ જીતગી આ ગણાય ૩

ગાળે^૫ નહિ વખત કુચલીમા નકામી,
અન્યો સુખોષક રસિક જુએ^૬ તથાપિ,
ખૂરે^૭ ન રાજી પણ સૌતણુ શુભ ચ્હાય,
તે નારીની સફળ જીતગી આ ગણાય ૪

* વિજ્ઞાન વિશ્વાસ પુ ૨૩ અક ૧૦ સને ૧૮૬૨

૧ સહુ પાસથી=ચો બાજુએથી. ૨ ધૃતિ=ચૈર્ષ, હિમ્મત ૩ અબુધ
મૂર્ખ, બધું સમજે નહિ એવો. ૪ ગાળે=પ્રમાણે. ૫ જુએ=વાંચે, મન
કરે ૬ ખૂરે=કુટે

જો કે પતિ ધનિક^૭ આખરદાર હોય,
તેનું નહિ મન વિષે કશું માન^૮ તોય,
રાખે, રહે સહ કુટુંબી હળી^૯ સદાય,
તે નારીની સફલ જીતગી આ ગણાય ૫

આવેલ વિદ્ધ કરી પાર અસખ્ય વાર,
બહાલુ પતિવ્રત ગણી, બની હુશીઆર,
રક્ષા કરી શિયલ ફેરી યશસ્વી^{૧૦} થાય,
તે નારીની સફલ જીતગી આ ગણાય ૬

બહાલુ ન-અન્ય ગણિયુ પતિ મેવનાથી,^{૧૧}
થૂકી કાપિ નહિ જોડે સ્વધર્મ^{૧૨} માથી,
શાણી, સુખણ, સતિ જે જનમા કથાય,^{૧૨}
તે નારીની સફલ જીતગી આ ગણાય ૭

ખર્ચ^{૧૩} સ્થિતિ નિજ વિચારી કરેજ સાચો,^{૧૩}
તે દે દુખાવસરમા પતિને દિલ્લાસો,
રાખે પ્રસન્ન પતિ-નર્મદ-ને સદાય,
તે નારીની સફલ જીતગી આ ગણાય ૮

૭ ધનિક ધનવાન ૮ માન=હુ પદ ૯ હળી=સપીને
૧૦ યશસ્વી=કીર્તિમાન ૧૧ સેવનાથી=સેવાથી ૧૨ કથાય=કહેવાય
૧૩ સાચો=જરૂરનો, જોઈતોજ, વ્યર્થ નહિ

કમમાથી કમ થાય.

કરી મુકયો છે કાયદો જગદીશે જગમાય,
ભરેલ માહી ભગચ ને કમમાથી કમ થાય
નાનુ વહેન જહા વહે દહાડે દિન સુકાય,
પાણી ઓછુ થાય ત્યા કમમાથી કમ થાય
હોયે નાનુ ગામડુ લોક ઉછળી જાય,
જઈ વસે મોટા ગામમા કમમાથી કમ થાય
કુભ હોય પુરો ભયોં તો તે નહીં છલકાય,
અધુરોજ છલકાય છે કમમાથી કમ થાય
હોય સુત ઝાઝા તહીં ઉનો પવન ન વાય,
મરે ખોટના હોય ત્યા કમમાથી કમ થાય
દુખ નહીં પૈસાદારને ગરીબ જન દડાય,
વેઠે છે દુખ બાપડા કમમાથી કમ થાય
દેશી થોડા હુન્નરો જાણે તે ન કરાય,
તેથી ઓછા થાય છે કમમાથી કમ થાય

અમેરીકા યુરોપમા લક્ષ્મી વધે સદાય,
ધટેછ હિંદુસ્થાનમા કમમાથી કમ થાય
પુર ભણેલ હોય તો જરાય નહીં ભુલાય,
અધુરોજ ચુકે સદા કમમાથી કમ થાય
તેલ તણી કોઠી બરી ત્યાથી ના ઢોળાય,
વહે કોઠીયામાહીથી કમમાથી કમ થાય
મહાસાગરની માહી તો મીન કદી ન છુપાય,
સતાપે નહેરા મહી કમમાથી કમ થાય
થોડા પૈસા મેળવે તેમાથી ભુટાય,
નર્મદ તેના ધરમહી કમમાથી કમ થાય

શુષ્કવૃક્ષ (અન્યોક્તિ.)

દલ, ફલ, ફુલ, રસ નથી કાઠ, એ સર્વે પાખી,
શોકજનક દેખાય કાન્તિ-હા કેવી ઝાખી !
ગહન કાળની ગતિ પ્રથમ સ્થિતિ કેવી સારી,
હશે ? અને થઈ આજ હુ ખ કેવી કરનારી ! ૧

દિવસેશ્વરકરકલાન્ત વિસામો લઈ લા પાન્થે,
સુખાનુભવ બહુવાર હશે લીધેલ નીરાતે,
અનેક તિર્યકકુલો અહીં માળા બાધીને
રહ્યા હશે ચિર કાળ ગયા ક્યાહી લાગીને ? ૨

સ્વાર્થ લેશ એહનો ત્યા લગી સર્વે વસીયા,
પછી મન ગમતે સ્થાન જવાને ત્યાથી ખસીયા,
જગત તણો એ નિયમ ‘સર્વ સ્વાર્થનુ સગુ છે,’
સરી રહ્યો સ્વાર્થકે પછી કેા ભાવ ન પુછે ૩

હુ એ હતો ધનવાન આવતા ત્યારે કેવા,
થઈ સબધી મિત્ર સ્વાર્થ સૌ સાધી લેવા,
હવે થતા ધનહીન રહ્યો હુ થઈ એકાકી,
પરિલજ સૌ ગયુ એક પણ ન રહ્યુ બાકી ૪

મેધનાદ.

- પ્રસરી થાય વિચારી શી ભવ્યત,
ખુશી જનો મનમા ભવિતવ્યતા,
ગગનમા ધનની શી રૂડી ધટા,
મયુર કઠ ંહે નર્વી મિષ્ટતા ૧
- નિકટ ઇચ્છિત વસ્તુની ચાતક,
સુખદ પ્રાપ્તિ વિચારી થવા તક,
મુખ કરે ઉંચુ હર્ષજલાવૃત,
વિસરી વ્યર્થ પ્રયત્ન પુરાકૃત ૨
- નગરસન્નિધિવર્તી વિષે કરે,
ત્વરિત પાન્ય પ્રવેશન શ્રાન્ત જે
પશુ વિહગમ સ્વસ્થલ વિચરે,
સપરિવાર ભયાર્ત પ્રશાન્ત જે ૩

હજકાન વપલા વરણા પડા,
ભયથી ચાદર હોડી ગઈ પ્રભા!
નવ ખસેડી શકે શક, હોય શુ ?
હૃદય કોમળ સ્ત્રી જનતુ ધણુ ૪

ઉછળી કેસરી બાળ પ્રતિધ્વની,
વિરમતુ નથી, આહીં કરે, ધડી,
પ્રભવનદ્ ગિરિકેરી ગુફા વિશે,
અવગણી નિરપેક્ષ પ્રસુત જે ૫

દશગ્રીવેશનુ સ્થાન સુલોચન,
યુવક વિલસનાર સતીસહ
છક કીધા સહુને સ્વપરાક્રમે,
અનુજ રાધવનો પ્રતિસ્પર્ધીએ ૬

સિંહનાદ.

આનન્દ મગ્ન ભય લેશ વિના ફરતા,
સ્થાનેચ્છિતે મૃગકુલો જાળને ચરતા,
નાસે અચાનક બધા થઈ ચિત્ત વ્યગ્ર,
ગર્ભો પડે મૃગલીના છુટી કૈંક શીઘ્ર ૧

કો બાપડા ભયથી કોતરમાઠી કપે,
ને મૂર્છનાશ્રિત થયેલ ધણાક જપે,
નિ શબ્દ સૌ વન પશુ પલમા શુ થાશે ?
વ્યાપાર અન્ય તજીને મનમા વિમાસે ૨

ઉન્મૂલન કુમ કરે મજબુતનુ જે,
ક્રીડા કરે અલિંક ને સ્થલગડગુજે,
છે શૃંગલા કદી ન શક્તિમતી પ્રબલ,
ઉભા તટસ્થ કરવા ધડી રૂહે ગજેન્દ્ર ૩

ઉત્પુચ્છ ગ્રામ પશુ ઉન્મુખ સૌ ગવાદિ,
દોડે બચાવ અરથે બનતી ત્વરાથી,
બહાદુર બ્યાધ તણીએ ધબકેજ છાતી,
તુ બાયલા તણી જશે નહીં છાતી ફાટી ! ૪

કો અદ્ય પ્રાણી બચવા ન શકે પ્રયત્ન,
જ્યા ના ત્યાહા કઈકરી સ્થિત રહેછ શૂન્ય,
કો દોડીએ ઝટ શકે નહીં પ્રાપ્ત કાળ,
વિકાળ રક્ત મુખમાહી પડે તૃષાર્ત ૫

નાસે પ્રભજન ખીને ઝટ મુઠી વાળી,
અદૃશ્ય કમ્પિત તરે નહોં જાય ચાલી,
ને ઓ પછે ડગમગે શિખરે ગિરિના,
જશે પડી, વળગીયાછ જરા અધુના ૬

શીલ રક્ષા.

ફસાવીને લાગ્યો અનિલ સગલા વાદળી સતી,
પરસ્ત્રીની પુઠે વિવશ મતિ થઈ-નીચ વિકૃતિ,
જઈ જ્યા આલિંગે નિકટ ગઈ નાસી દુઃ ખસી,
ગયો ને વામે આ પણ ઝટિતિ કામાતુર ધસી ૧

ગળવી ધુળવી નિખિલ પવને હમ્ય મુકીયો,
નહીં દીધો થાવા તદ્દપિ મતીએ અપશ મરખો,
તથાપિ ચાલે ક્યા સુધી પુરુષ આવા અહીં કને
બીચારી બાળાનુ ? સતી પરિત્યજે તો નુ શીલને ? ૨

ગણીને એ વહાલુ અધિક શ્રવવાથી પતિવ્રત,
પડી પ્રાસાદથી નર્થો નિરર્ખો ઉપાય અવર,
ઉચ્ચ એવુ ને એ ભુવન વર્ણો કે તચ્છરિરના,
પડ્યા નીચે થઈને અગણિત ઝીણા સાવ દુકડા ૩

ધટે છે સનારી વદવુ શતધા ધન્ય તુજને,
કરી આપે શોભા સકળ કુળને એવી કૃતિને,
તને આશસે છે મધુર જીણુ સગાન શ્રવણે,
સમે શાંતિને આ તરવરતુ આહ્વાદક ખરે ૪

ન ધાર્યું આ કીધુ નિરખી સતીએ સાહસ અને,
રહ્યો ઉભો ત્યાએ બહુ વખત દિમ્બૂદ બનીને
ન જાણ્યું કે જીવે પતિત અહીંઆથી નવ કદી,
વળ્યો શોધી ત્યાથી અબુધ સહુ સ્થાનો અવતરી ૫

જઈ જોયા પહાડો છુપી ક્યહી હશે એમ સમજી,
વટા વૃક્ષો કેરી પણ નવ મુકી બાકી દુઢવી,
રખે મારી ઠૂઠા તહીં રહી કરે અદૃ હસતી,
કરી મુક્યો માની ક્ષુભિત જઈ નિ શેષ ઉદ્ધવી ૬

જ્યો. મેઘદૂત ખડકાવ્યમા કામાર્તા હિ પ્રકૃતિ કૃપણા ચેતના ચેતનેષુ
એ પ્રમાણે લખીને કવિ શિરોમણી કાલીદાસે, કામાર્ત જનનુ શૂન્ય હૃદયત્વ
સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે અહીં પણ તેમજ આવી સાધારણ વાતની અનબિજ્ઞતાનું કારણ
કામપરવશતાજ છે

નિવાપાંજલી.

આ સવત્સરના સમાપ્તિ દિવસો—ઉત્સાહના પર્વમા,
આનન્દોત્સવ ખુબ માણસ દીસે વર્તી રહ્યો સવમા,
હૈડામા પણ હાય આ અમ તણા શોકાનલ પ્રજવલે,
હા આ દુર્દિન તેજ તુ તજ ગયો જ્યારે અમો સવને ૧

હુ તો કેવળ અરુ બાલક હતો છે માત્ર ઝાખી સ્મૃતિ,
તારી મોહક તોય તે રમી રહી અતર વિષ આકૃતિ,
ત્વત્ સૌન્દર્ય, વિવેક, વાકમધુરતા, સૌજન્ય કો વર્ણવે,
ત્યારે આતુર સાબળે શ્રવણ આ સાવેગ હૈયુ દ્રવે ૨

માતા દુખિત મુક્તી દિનનિશા નિશ્વાસ એ રાકડી,
ને પ્રેમાલ પિતા તણી નથી મટી આસુ ભીંતી આખડી,
મિત્રો ગદગદ કંઠ થાય હજુ એ સભારતા શોકથી
બન્ધુ જ્યેષ્ઠ મુઝાય— ૩

આભારી તુજ જન્મનો જગતમા તારા વિનાનો ફરે,
વીલો તે સહસા તજ દઈ અને કીધો નિરાધાર તે,
ચીરાતે હૃદયે, સખાળ્ય નયને, કર્તવ્ય પ્રેમે વળી,
અર્પે જીવન, આ જળે તવ લઘુબ્રાતા નિવાપાંજલી ૪

અશ્રુતિ શ્રવણ.

તિમિર પટમા અગ રાખી સુગુપ્ત,
સકલ અવનિ શાંતિ અકે પ્રસુપ્ત,
નયન ઉધડે થાય નિદ્રા વિલુપ્ત,

અહા! કાને તારો અમૃત સમ મીઠો સ્વર પડે! ૧

રસિક કૃતિઓ ધ્યાનથી વાચુ ગાઉં,
રમત મહોં વા મિત્ર સાથે ગુથાઉં,
અગર કંઈ ગંભીર તકે તણાઉં,

કહીંથી એ આવી સ્વર મધુર કાને તવ અડે! ૨

ગિરિવર અને રમ્ય ઝરણા,
હરિત વન વા ચિત્તહરણા,
ગગન અથવા ભિન્નવરણા,
ઉદ્ધિ ઉપકઠોન્મદ અને,
તટ સમ સરિતના વિહગને
તર ઉપવને પુરિતસ્વને,

નિરખુ કૃતિઓ એવી હુ સગહીન,
કુદરતતણી થાઉં આનંદ લીન,
અસર સહસા થાય તેથી નવીન,
અચિંતો ચોકાવે મૃદુલ સ્વર આવી તવ તદ્દ

તવ અવયવે થાય ચૈતન્ય પૂર્તિ,
શિથિલ સધળા ગાત્ર થઈ જાય સ્પૂર્તિ,
તદ્દપિ નજરે ના પડે સૌમ્ય મૂર્તિ,
નિરાશા વિપક્ષા વિષય તવ પામ્યો પ્રિય સદ્દ

તપોવન.

સમ્યગ્ દૂર મનુષ્યની વસતી છે જ્ઞાથી, ગિરિના પદે,
વીંટાયેલ વળી તરવર તણી ધાટી ઘટાથી બધે,
સાન્નિધ્યે સલિલાશયો પણ બર્બા આ વારિથી નિર્મળ,
સતોષે દ્રગ આ તપોવન ભરે એકાત રમ્ય સ્થળ ૧

બાધી કેવળ સાદો પર્ણકુટીઓ આવાસ અર્થે, કરે,
કાલક્ષેપ મુનિજનો મન સદા અધ્યાત્મ ભક્તિ પરે,
બેઠે છે વનવાસો આજ, પણ એ સસારી પહેલા હતા,
ભુલીને વનવાસો ને ભ્રમ વડે લેખો વિદેશી સમા ૨

આ રૂઢે દિવસ રાત્રી અધ્યયનમા લાગ્યા મુનિ બાળક,
એઓને નથી કાર્યથી ઇતિર કે વ્યાપારશુ ઓળખ,
સીંચે બાળ તર મળી મુનિતણી સભાળથી કન્યકા,
અન્યોન્યે ઉપહાસ કાઢ કરતી આહો વિલોકો જરા ૩

આ ચોપાસ ફરે કુરંગ સમુહો સ્વચ્છદને નિર્ભય,
આ વૃક્ષો ફળ પુષ્પથી લચી રહ્યા દે નેત્રને ઠડક,

આ આવા રમણીય, હર્ષદ, અને દિવ્ય પ્રદેશે હશે,
શોભાથી વિલસત કેવી સવિતા સન્ધ્યા સમે પ્રાતરે! ૪

ખેલે હા મુનિ બાળકો મળી બધા એકત્ર આનદથી,
નાના છે વયમા તથાપિ વિનયી, સાચા, વિવેકી અતિ,
જોઈ આકૃતિ સર્વના મુખ તણી વચ્ચા સ્પષ્ટાક્ષર,
આણે જન્મ ધરી ક્યું નહિ હશે ક્યારે અસદ્વર્તન ૫

વૃક્ષે વલ્કલ ઘોઈ કોઈ સુકવે સ્નાનાર્થે કો જાય છે,
લેવા કોઈ સમિધ, પૂજન વિષે પ્રવૃત્ત કો થાય છે,
કોઈ શાસ્ત્ર વિચારતા કઈ શિશુવૃદ્ધો વળી શીખવે,
સૌ કર્તવ્ય વિષે પરાયણ રહી હા કાળને નિર્ગમે ૬

જો પેલા વળી સિહ અન્ય પશુના વૃદ્ધોની સાથે ફરે,
ને હા નર્તન નીલકંઠ લુન્ગોના મડળોમા કરે!
લુલ્યા વૈરસ્વભાવ એમ નિજ સૌ આ કૂર સત્વો અહો
કેવો ઉચ્ચ તપ પ્રભાવ મુનિનો, સ્વર્ગીય આ સ્થાન તો! ૭

જેના છે પરિચારકો હળી ગયા શાખામૃગો સર્વદા,
સગાનો ગજવે શુકાદિ વિહગો મીઠા સ્વરે બ્યા સદા,
વૃક્ષો નૃત્ય વળી વિલક્ષણ કરે થાકે કદાપિ નહીં,
એવા આ મુનિથી વદો નૃપ કને શુ છે વધારે કહીં? ૮

આ વેળા અતિથિ તણો તનમને સત્કાર સારો કરે,
ને આશ્વાસન આપી દુખો જનના નિર્મૂળ દુખો કરે,
કોઈ શુ નહીં વૈર, સર્વતુ કરે નિસ્વાર્થ સાર સદા,
પોતાથી બનતા ઉપાય લઈને, કેવી જગદ્-બધુતા! ૯

મોક્ષ સ્થાન મુમુક્ષુનું પ્રકટ છે, વિદ્યાર્થી વિદ્યાલય,
 ને એ તાપસનું તપસ્થળ વળી આધારહીનાશ્રય,
 એ રીતે ધરતું અનેક વિધતા એવી જગદ-આધવ,
 શું એ છે નહીં સૃષ્ટિનું અવનવું અદ્ભુત કલ્પદ્રુમ ! ૧૦

‘સાર શું થયું’ પ્રશ્ન એમ કરશે ‘એતાદૃશ સ્થાનથી’ ?
 આપુ ઉત્તર એનું સામળ સખે, સક્ષેપમા ધ્યાનથી,
 ભાષા સસ્કૃત લ્હાય વિશ્વ અખિલે જે યોધ આનદને,
 તેનો સભવ છે વિશેષ કરીને આ સ્થાનવાસી વડે, ૧૧

દર્શો માનસ પુણ્યભૂ, મલિન સૌ પામે વિકારો શમ,
 હા ! આ ભારત વર્ષના કંઈ અરે દુર્ભાગ્યનો પાર ન ?
 સાક્ષાત્કાર થવો સુદુર્લભ સ્થળે કે હાલ એવા તણો,
 પ્રજાચક્ષુથી જોઈ માત્ર મનમા આનંદ લેવો રણો ૧૨

પ્રકૃત પદ્મધનો ઉદ્ભવ, કાદંબરી, શાકુન્તલ, ઉત્તર ચરિતાદિમાના તપોવન
 હોનાના વાચનથી આર્યો પ્રાચીન કાળમા જ્યારે વર્ણશ્રમ ધર્માનુસાર વ્યવહરતા,
 હરે આવા તપોવનો ભારત વર્ષમા સ્થળે સ્થળે હતા. ગૃહસ્થાશ્રમ પછીના, તૃતીય,
 નપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને તેઓ કેવી રીતે કાળક્ષેપ કરતા, મનુષ્યનો સહવાસ
 જીને પશુ પક્ષીના સહવાસમા કેવો આનંદ લેતા કેવા પરમાર્થ લક્ષી રહેતા, અને
 મતને તે કેવા ઉપયોગી થઈ પડતા, એ વગેરે સક્ષેપમા વર્ણવવાનું આમા પ્રયત્ન છે;
 પ્રતમા આવા તપોવનના અસ્તિત્વના અભાવે, વર્ણનમા વિચાર નવીનતાની અપેક્ષા
 સ્થાને છે

પુષ્પ બાણ વિલાસ

બ્યાપે અગ સુગધ, ચઢન ખર્યું સ્વચ્છદ આલિંગતા
જેને સુદર ગોપિકાશુ સ્તનશુ ઉચ્ચા ધસાતા છતા,
કદ ઉજ્જનગર રાગ નેત્ર દ્વયમા બાલાકેશ્રીને ધરે,
તે જનરાશિમ વેણુનાદ રસિયો રક્ષા તમારી કરે, ૧

રમણુ યુવતિ સાથે નદપુત્રે અસખ્ય,
કર્યું ચગિત જગત્ જે સર્વ જાણે વિચિત્ર,
નદખિલ અવલખી સ્વાદુ શૃંગાર કાવ્ય
મગજ વિરચવા છે શારદા હો પ્રસન્ન ! ૨

ભર્તા જ્યા નજરે પડ્યો ઉભય ત્યા ઉત્પુલ્લ નેત્રો થયા,
એકાત સ્થલ રોમ અગ સધળે ઉભા મળતા થયા,
ઉકડ સ્તન સ્પર્શવા જવ થયો કપ્યુ શરીરાખિલ,
કઠાલિંગન જ્યા કરે થઈ ગઈ નીવીય ઢીલી દ્રઢ ૩

રુકુ છે મુખ પુણ્ડરીકશુ કરે જે મદમદ સ્મિત,
 જિયાને કહિન સ્તનો થકી સર્પા જેને દુકુલાચલ
 પાસેના જનને પ્રવીણુ ઠગવે બાહુ પ્રસારી, પછી
 ગાલે મુકી મૃગાક્ષિ ભાવથી જુએ છેટેથી મારા ભણી ૪

નીરઘ આ સદન માધવીનું નિરીક્ષ,
 મધ્યે નિકુજ ઢગ બ્યા પુલના ખરેલ,
 જે કે વદે યુવતિ કાઠ વિલાસિની ત્યા
 ના ઓળખાય સ્વર કોકિલ કૂંજનોમા ૫

શાને એ શુક પાછળે ભટક તુ ચચુ પ્રહારે ક્યા
 ઓળટાએ ગણી બિબરાગથી, છુટી વેણી બહુ દોડતા,
 ભુસાયુ તિલક શ્રમામ્મુથી, તનુ વીધાઈ કાટે પીડે,
 ધુમાળ્યે કર કકણુ ધ્વનિશ્રવે પુણ્યો નનાન્દ વીણે ૬

ઝાલ્યા છે મ્ય એક હસ્ત વિટપે છુટી ગયેલા, બીજે
 છેડે વસ્ત્ર તણે સરેલ કુચથી લે ઠીક પાછો કરે,
 અગે ચદન દ્વેષ છે અધર બે છે રક્ત તાપુલથી,
 આ ચાલી પ્રિય મદિરેથી સ્મરની સાક્ષાત્ જયશ્રી સમી ૭

‘જાશે નાથ વિદેશ’ હાય અતિશે ચિન્તા વિચારેજ આ,
 સૈને હૃષદ શત્રુશે શશિમુખી લાગે મને ચદ્રમા,
 ને ઉત્પન્ન વિલાપ કોયલ તણા આલાપ મીઠા કરે,
 હોરો વાયુની મદ, પ્રાણુ, અહહ ઉદાનમાથી હરે ૮

પોઢ્યો પકજમા શશી, કમળના જોડા થકી નિસરી
 સેરો નિર્મલ મોતીની, ધવલતા પામી લતા હેમની,

સ્પર્શે પદ્મકલી-દ્વિપુષ્પની નવી સુકાઇ કે માલિકા
આ ઉપાત પરપરાથી અટકયુ જવાનુ મારે સખા ૯

તપન શમન અર્થે પદ્મવોનુ નવિન,
શયન પણ કરાજો જેહના થાય મ્હાન,
મનસિજ અનલેથી પામતી દાહ ઝાઝો,
અહહ વિરહિણીનો તાપ વર્ણી શકે કો ? ૧૦

તારા દૂતિ ગયાછ નેત્રકમળો કરમાઇ અન્ને ઘણા,
ખિન્દુ સ્વેદ તણા લલાટ ફલકે બાજેલ છે મોતીશા,
હાફે છે અટક્યા વિના તુ બહુ હા આ ચન્દ્રિકામા અરે,
જા આવ્યે મુજ સાર વ્યથ સુતનુ થાકી ગઇ તુ હશે ! ૧૧

વિકલ વન મૃગીશા ચક્ષુ તન્વી તણા જે,
મરવુ ચહી સુવે છે દુ ખદાયી વસતે,
નવ કિસલય સેજે અગ્નિનો પુજ છે જે,
વિરહ અસહ લાગ્યે ચક્રવાકી શી રાજે ૧૨

મીઠા બોલી સુકઠ કોયલ તણા નૈઋત્ય, તિગ્મત્વ ને,
રાકાચન્દ્રનુ, દક્ષિણાનિલ થકી દક્ષિણની હાની એ,
તૈયારી સધળા કરે મરણની એ બાપડીના, હવે,
તે ના માત્ર થયુ તવાગમતણી શકા નૃણો ચાલવે ૧૩

નેત્રો મા કર સાક્ષ કાજળ બધુ આજેલ ધોવાય છે,
ઉંડા નાખ સુમાલિકા નહીં નવી નિશ્વાસ સુકાય છે,
શ્વયામા નવ તન્વી રાગ તનનો આજોટ ભુસાય છે,
ત્રેણા ઐ નથી નાથ આગમનની કઇ બીજુ ધારે રખે ૧૪

કોઇ સર્વજનપ્રિયબ્રમપરા, મધ્યે સખી મડળ,
સસાથી કરતી વિલોલનયના સાહેલી શુ ભાષણ,
નાખી કાબળ આખનુ ઝટ, કુચે ચન્દ્રાનના લેખને,
લાગી રત્નની ઢાકવા સર હતી જે ત્યાહી વચ્ચાયલે ૧૫

સુધે છે મુખ ચદ્રકાન્તિ, અધરો ચુમ્મેછ બિમ્બપ્રભા,
વાછે શ્રી રૂડી ચાર પદ્મકલિની વક્ષોજને સ્પર્શવા,
આલખી દ્વય પાણી કેકનદની લક્ષ્મી રમે સાદર,
ને સેવે ધૃતિ તો પ્રવાલની વળી આ સુદરીના પદ ૧૬

મારા કલ્યા મુજબ તે ક્યુ' સર્વ બાધ,
ના તત્પરા પરહિતે તુ સમાન કોઇ,
થાકી, જવાથી સુકુમાર હશે હુ કાજ,
સત્કાર્યની શ્રમવિના ક્યમ સિધ્ધિ થાય ? ૧૭

ધરતી નથી ફુલ તણી સ્વને કુચે,
કરતી નથી તિલક કસ્તુરીનુ એ,
મુજ પાસના વિહરતી પુરા સમ,
નથી વિસ્તરી કથતી કાઇ વિપ્રિય. ૧૮

ગૂઢાલિગન, ગાલચુબન, કુચ સ્પર્શાદિ લીલા પ્રિયે,
પૂર્વે સર્વ કરેલ સ્વપ્ન સરખી, ઝાઝા ખલોના ભયે,
હાવા દુધ'ટ વાત એ કરવી, ના કઇ તેય માતુ બચા,
તાર દુર્લભ દર્શને થયુ બહુ તેથીજ છુ દુ ખી હા ! ૧૯

હસ્તા આનનથી કલકી સશીને લજ્જા પમાડે છ જે,
વાણીથી ગૃહકીરના મધુર જે નિદે સદા બોલને,

નિશ્વાસેથી તિરસ્કરે પવનને જે અપુનમોહિતે
લીધે એ સહુને રહ વિરહિણી જુદી દશામા પડે ૨૦

તન્વી ગાય તદ્દ કટુ શ્રવણને લાગેજ વીણા ધ્વની,
ભાસે છે સ્મિત ચન્દ્રિકા મલીન તે જ્યારે કરે છે વળી,
તેના લોચનની કને વિક્રમ એ પકેરહ મ્હાન છે
જોતા શોભન અગનુ વળી ખરે વિભુલતા ઝાખી છે ૨૧

‘તારા ઉપર રાગ છે બહુ મને’ કહેતા હતા સત્ય તે,
કાકે ઘેર પ્રભાતમાજ ઉલટે જોવાની આવ્યા મને,
તે આ રાગ રણો પ્રભો હૃદયમા, કાશ્મીરપત્રોદિત,
જાગ્યાથી દ્રગમા, લલાટફલમા લાક્ષારસાપાદિત ૨૨

ધન્યજી વલ્લભ આ વસત સમયે જવા વિદેશે મને,
રાખો છો ભય છે તથાપિ અધુના ના તાપનો કે મને,
કાકે કૌમુદ શ્રેષ્ઠ ગધ હરતા સાથે સરો વાયુની
રાતે સ્વચ્છ મરિચિ પક્તિ વિધુની આશા વિશે રહે ખીલી ૨૩

દેખાડો મુખ જય સદા જડતા કે નેત્રની માનિનિ,
બોલો બોલ સુમિષ્ટ કે અનુભવુ કને સુધાની સુતિ,
ધીમે દ્રષ્ટિ પ્રસાદ શીતળ કરો, કે તાપ મારા શ્વમે,
છાડી રોષ અપૂર્વ દીર્ઘ પ્રભવ્યો દોષે સખીના હવે ૨૪

રીસે ચિત્ત દુભાધ નત્ર પતિની સામુ જરા ના જુએ,
જ્યારે વલ્લભ જય છે અતિ સદા સતાપ બાલા સહે,
ધારે મૌન યદ્ય શ્રમે પરિજનો લાવે મનાવી અને,
પાછો બહાર જવા ચહે દયિત ત્યા રહે પ્રાણુ આવી ગળે ૨૫

તેના બોલ સુણ્યે કઠોર શ્રુતિને લાગે પિકાકૂજિત,
લોકોની રૂચિ ચન્દ્રમા, વહનુ તેના ન શ્રીદર્શન
તેના નેત્ર કને ઘટે હરિણીએ મીઝ્યા સ્વનેત્રો નકી,
ત્યા સુધી લલિતા લતા કનકની તેને નિહાળી નથી। ૨૬

વિધિને.

આકૃષ્ટ કીધ મનમોહક કાન્તિનાથી,
સતુષ્ટ કીધ નયનો પલખા બતાવી,
“લે તાર આ, સુભગ” સાબળી “આવ રત્ન,”
હસ્ત પ્રસારી કચુ^૧ મે અહવા પ્રયત્ન, ૧

ત્વા તો છુપાવી દઈ તે સમ એક આવા,
દીધો, નહીં સમજવે કઈ ભેદ બેમા,
લીધો ધણી ઉલટથી કરને પ્રસારી,
મૂર્ખત્વ તે મનનુ સત પુછુ વિચારી ૨

એ રત્નથી હુ ખુશી અતર થાત કેવો,
આનંદથી રમત તેહની સાથ ને શો!
પામુ છુ ખેદ અતિશે અવલોકીને આ,
નેત્રે વહે હૃદય અશ્રુ મુકે નિસાસા ૩

જો આપવું ન હતું શું કરવા બતાવ્યું ?
સુદ્યો કલ્યાણી અથવા કૃણ શું હવે એ ?
આવો તથાપિ વ્યવહાર કઠોર કે શું,
તારા સમે ધટિત આચરવો વિધિ છે ? ૪

શાપ સ ભ્રમ.

આ તફ^૧ મજુલ સ્વરે રમતુ વહેળુ,
સામે ભયકર અગોચર ગીચ ઝાડી,
મેદાન લીલુ વચમા પડયુ વિસ્તરેલુ,
હંચે હિમાલયતણા શિખરો ગુલાબી ૧

સુગંધી વાયુની ઠડી લહરી મદ વાય છે,
મધુર મધુર ક્યાથી વિહંગો પણ ગાય છે ૨

આવી ત્યા મૃગયુગ્મ બાલ વયથી સાથે વસેલુ ચરે,
ખેરે ઝાકળ બિન્દુઓ તણુથકી, સાનદ કુદે તરે
ગ્રીવાભગે નિહાળે અવર ગમ અને ચિત્તમા હર્ષ^૧ પામે,
શૃંગો શૃંગોની સાથે ભરવી ભરવીને થાય છુટા ઉગામે ૩

થયા ભિન્ન મનોભાવ તણાયા રસરેલમા,
બદલાવા ધીમે લાગી કીડા આ રતિખેલમા ૪

વિલોપીને હુક્યો વિકૃતિવિવશ સ્પર્શ કરવા,
 ખસી લાથી લાગીઅસમ જવથી ફાળ ભગવા,
 પડ્યો પુઠે આઝે ઝટ પ્રિયતમાને પકડવા
 નથી દેતો છેદુ અધિક હતુ તેનાથી પડવા ૫

અજ્ઞાત યૌવના એ તો લજ્જા પામતી આલિકા,
 ક્રોમલાગી હતી જેવી મુકુલિત મૃણાલિકા ૬

દોડી નીર ઝરા તણે ફરી ફરી મેદાન ઝાડી વિષે,
 વારવાર પ્રદેશ રમ્ય ફરતા આવેલ પહાડી વિષે,
 નાખી પાછળ દ્રષ્ટિ તો હજી સુધી પીછો નહીં છોડતો,
 દીઠો માફત વેગ આગળ વધ્યો ઉત્સાહથી મોડતો ૭

સુકુમાર બિચારી હા । એ તો થાકી ગઇ હતી,
 નિડપાય પછી ઉભી સ્વસ્થાનેજ રહી હતી ૮

અવિરત શ્રમથી બહુ હાફતી
 શરમ ને ભયથી કંઈ કાપતી,
 નિકટ આવી ઉભો મૃગ પુલતો,
 વિનયથી મદની મહીં ઝુલતો ૯

ભય સંક્રાંત્ય ને લજ્જા થયુ સૌ દૂર તત્ક્ષણે,
 સસ્મિત પ્રેક્ષવા લાગ્યા ઉભય સ્નિગ્ધભોગ્યને ૧૦

x x x x

સુસવાટ થયો મોટો ઘટામા દૂર ઝાડની,
 ને પડ્યો પડ્યો એનો તળેટી મહીં પહાડની ૧૧

કુરગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસ સહિત,
પડ્યો ત્યાં તો નીચે મૃગ તરત ચૈતન્ય રહિત,
કલેજી વીધાયુ શરપતનથી કૃષ્ણ મૃગનુ,
શકાયે ના જોઈ અહહ! દ્વયની દૈન્ય દ્રગનુ ૧૨

સોહામણો શીકારી કો ઝાડીમાહીથી નીકળ્યો,
ઉતાવળે પદે એ તે હરિણીની ભણી વળ્યો ૧૩

મૃત્યુદાર સમીપ એ હરિણીને નિશ્વાસ નાખી જીએ,
જોડે વાણી નથી મનુષ્ય સરખી અસ્પષ્ટ એતો રૂએ,
આસુ જાય વહ્યા ભર્યા નયનથી ચોધાર તેકો લુએ
દેખી ધીરજ વ્યાધનુ હૃદય આ ભેદાર્ધ જાતુ ખુવે ૧૪

થઈ ગયું મુખ મ્હાન આવિષ્કારથી ખેદના,
થવા લાગી અને તેના અતરમા તીવ્ર વેદના ૧૫

કરી શરે આ મૃગનુ વિદારણુ,
થયો છુ આ દુખનુ મૂળ કારણુ,
વિચાર કીધો નહોં મે નરાધમે,
ન દુખ આવું મૃદુ દેહ આ ખમે ૧૬

મને ઘટે છે મરવુજ સર્વથા,
ન પામશે આ શમ હૈયુ અન્યથા,
સદૈવ ઉષ્ણાશ્રુ અરે પ્રગળશે,
છપાયુ છાતી મહીં નેત્ર ભા ૧૭

“દુ ખાખ્ધિમા દયિત પ્રાણુ હરી કુખાવી,
 તારી પ્રિયા તણી થજો સ્થિતિ આત' આવી,
 કારી કર્યો જખમ તીરથી કાળજમા,
 તુ પામજો મરણને મુજ શી દશામા” ૧૮

કાધો ઓછો હૃદય ભરને શાપ આપી પ્રચડ,
 પાપાત્મા આ મમ સદૃશને એજ છે ગ્રોઅ દડ,
 જાગી જોતા નવ કથુ દીકુ હસ્ત મુક્યો કપાલે,
 સાચુ શુ આ ખબર ન પડે કે ક્યો ઇન્દ્રજાળે ૧૯

ગરકાવ વિચારોમા માડયુ ત્યાથી જવા હવે,
 લુછતા સ્વેદના દીપા શશાકવશ સભવે ૨૦

આ તક્' મજુલ સ્વરે રમતુ વહેળુ,
 સામે ભયકર અગોચર ગીચ ઝાડી,
 મેઘન લીલુ વચમા પડયુ વિસ્તરેલુ,
 ઉચે હિમાલય તણા શિખરો રૂપેરી ૨૧

સ્મરણુ બાધા,

બ્યારે ત્યારે પણ સહજમા એ બધું યાદ આવે,
'ભુલુ' એવા બહુ સમયના નિશ્ચયો એ ન ફાવે,
અતઃ ક્ષોભે જનિત જડતા અગ્ર સેવે વિમૂઢ,
ભાવો કાઠ અતુલ હૃદયે જાય બ્યાપી નિગૂઢ ૧

મર્માધાતે વિવશ સરખો શાન્તિનું સ્થાન શોધું,
કેમે યત્ને વિષમ સ્થિતિમા દીધું નિશ્વાસ રોધું,
શી રીતે એ હૃદય મથતું છેક ભુલી જવાય ?
થાક્યો ખોળા પણ નવ કરો હાથ લાગ્યો ઉપાય ૨

કિચિત્ નિદ્રાશરણુઅહણે ઇષ્ટ વિશ્રાંતિ દીઠી,
કીધું આવાહન તરત કે આવતી ઉંધ મીઠી,
ધીમે ધીમે પ્રગટ કરતી એ કૃપાદષ્ટિ ઝાખી,
ભાસે ત્યારે અવિરત જશે વેદના કેમ સાખી ? ૩

નિદ્રાભાવવ્યથિત ભમતી શૂન્ય ચોપાસ દષ્ટિ,
સ્તભે ક્યારે, હૃદય હરતી ઊધડે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ,

ને કે કલાવધિ વિહરતો એ વિશે જ્યા, સરીને,
ભીડી અન્તહિત થઈ જતી સાબરે એ ફરીને ૪

આવી પક્ષે વિતત કરતી કલ્પના કોઈ કાલે,
સ્કંધે લેતી ત્વરિત ગતિથી તે અસામાન્ય ચાલે,
શોભીતા અદ્ભુત અવનવા એ પ્રદેશો બતાવે,
પામુ આશ્વાસન કંઈક, એ સાબરે ને સતાવે ૫

મિથ્યા જોયું મન રસ ભર્યા પુસ્તકોમા પડેલી,
માની લીધું મધુર દ્રવમા ચેતના વ્યર્થ જોવી,
મિથ્યા છોડી વસતી વનમા વિશ્વલીલા વિલોકી,
વ્યાપારોમા ઇતર અથવા વૃત્તિને વ્યર્થ રોકી ૬

તો એ નિદ્રા, મધુર દ્રવ, ને કલ્પના, અન્થ, સ્વાપ,
એ સર્વેની ઉપકૃતિ નથી કાઈ ઝોછી,—અમાપ,
મીઠી એની અસર પ્રસરે ચિત્ત ચિતા હરાય,
સતાપપ્રજ્વલિત મગજે શાન્તિનો સેક થાય ૭

પાછી જોડે અવસર જતા એ તિરોભૂત થાય,
ત્યારે આવે અચિર સ્મરણે એજ ના વિસરાય,
જો અત્યારે નિયમ બળના અશને એ ધરાવુ,
સ્વેચ્છાથી તો સતત ક્રમમા એ બધાને ચલાવુ ૮

મસ્તિષ્કેથી જરૂર સ્મરવા યોગ્ય વાતો સરે છે,
અતર ને આકુલ અફલને આ અચિત્તી કરે છે,
કેવી રીતે સહન ન થતી યાતનાને નિવાર ?
ના જાણુ શું કરવું જવું કે ક્યા સ્મૃતિ પ્વસ સાર ? ૯

આપે પીવા સદ્ય રસ તે પૂર્વકાલીન વાત,
જેના ગોગે લય થઈ જતી સૌ પુનર્જન્મ સાથ,
કાતો તાર પ્રહર જલદી ખડ્ગ તીખુ કૃતાત,
કે હૈયાની પ્રબલ રજ સૌ ધ્રુવ સપૂર્ણ શાન્ત ૧૦

પત્ર.

“ સદા સાથે રહેવું,
બને ક્યાથી એવું ? ”

પ્રિયે, તો સૌ સહેવું કઠિન મન રાખી ઉચિત છે,
પ્રભુની ઇચ્છાના અનુસરણુમા મૌન હિત છે

‘ દિવસ રજની ચેન પડતું,
નહીં હૃદય તો માત્ર રડતું ’
લખે છે તો મારે પણ અહીં હશે શું નહીં થતું ?

દયા હીણો જાણી,
રખે ઓછું આણી,

ભરે નેત્રે પાણી વિરલ ક્ષણુ તે કઠ વળગી,
મળાશું પાછા કે, નહીં કરે ફરી આમ અળગી

અમ, સખિ કરે તકે અવળા ?
અચિર વિસરીશું સહુ હલા,
વહી મલસોતે કઈ નિરખીશું રગ નવલા

નિર્જન.

(ઇંગ્લેન્ડ કવિ લોડ^૧ બાયરનના એક કાવ્ય ઉપરથી)
પામુ કોઈ વિજન વનમા ઝુપડીમા નિવાસ,
ને સુપ્રેમી સરલ રમણી એક ત્યા માત્ર પાસ,
તો ભુલી આ જગદખિલ આરાધુ એને અશક,
ને સ્વાથી^૧ના છલ કપટથી નેત્ર રહે નિષ્કલક ૧

તત્વો વહાલા પ્રકટ તવ વ્યાપાર આવો ઉદાર,
બોધે છે જે સફલ જનને સ્વાર્થત્યાગ પ્રકાર,
તો શુ માર પ્રિય નહીં કરો આટલુ એ વયસ્ય?
એવી કોઈ સુર યુવતિનો યોગ ઇષ્ટ પ્રશસ્ય ૨

શુ છે ખોટુ સુર સદન શૃંગાર રભા સમાન,
એવી ફેવી તણી પદરજે પુણ્ય છે કેંક સ્થાન?
જોકે આખો નવ સફલતા જોઈ પામી, ન કણુ^૧,
સાધી ક્યારે પણ નવ શક્યા સુણુવા મિષ્ટ વણુ^૧ ૩

છે આનંદપ્રસર જનથી જગલોમા અગમ્ય,
ને આહ્લાદ પ્રબલ લસતો અખિંધ તીરે વિશૂન્ય,

ત્યા જ્યા કોઈ સહચર નથી પૂણું ઉલ્લાસ વાસ,
ને સંગીત સ્વન મધુરતા શી સમુદ્રે અગાધ ! ૪

લાગે વહાલી પ્રકૃતિ, રતિ જો કે જનોમા ન અલ્પ,
કાકે આવા બહુ સમયથી થાય સસર્ગ યોગ,
સતાપે છે જવ મગજને ઉગ્ર સસાર ચિન્તા,
ત્યારે આવુ તરત છટકી ભેટવા સૃષ્ટિ લીલા,
એવુ એવુ અનુભવુ અને કે શકુ ના કદાપિ,
વણી, તો એ પણ બધુ વળી ના શકુ ગુપ્ત રાખી

દુઃખ ભાર.

હૃદયે કંઈ દુઃખ અમાપ બધું
જ્યાં કોણ સમીપ પ્રકાશ કરે ?
જન જીવન સ્રોત વીશે તરતા,
નિજ દુઃખ રડી નયનો ભરતા,

નહીં કોઈ સુણે,
તહીં રોષ ખુણે,

મહુ ભીંજવવી તતુ આસુ હોને
બહુ ખોળ કરી, પણ કોઈ મળ્યું,
નહીં સામળનાર કહીં પલળ્યું,
ઉપકાર કરતા અતુક પકની,
પણ બહાર હશે અથવા હકની,

નવ જાય કહ્યું,
નવ જાય સહ્યું,

નહીં ભાર વહી પણ જાય રહ્યું

ઉદયમાન પ્રકૃતિ.

થયુ તિમિર દૂર જે રહ્યું હતું બધે વિસ્તરી,
દિશા અરુણ પૂર્વ આ અધિક થાય તેજોમયી,
પ્રકાશ પ્રસરી રૂડો વળી દિગ્ગન્ત સૌભાવશે,
પ્રભાકર તણો અહો ઉદય થાય છે જો હવે ! ૧

વનન્ત હરિણો તણા કુલ વિનોદથી ખેલતાં,
વિહંગમણ્યુ વૃક્ષમા મધુર ગીતડા રેલતા;
મનુષ્ય પણ હોસથી નિજ નિજોદ્યમે લાગશે,
પ્રભાકર તણો અહો ઉદય થાય છે જો હવે ! ૨

વિમુક્ત થઇ બધથી કમલના વિલાસી બલે,
દિરેક મધુપાનમા સુચિર સક્ત લાગી રહે,
બલે ધ્રુવડ પાળતા ઉચિત જે દશા તેમને,
પ્રભાકર તણો અહો ઉદય થાય છે જો હવે ! ૩

પરાગ લઘુ પુષ્પનો પવન મદ શીળો વહે,
તરંગ લહરી પરે વિશ્વદ હાસ્ય દેવી કરે,
વિલોકી રમણીય આ પ્રકૃતિના નવા ચિત્રને,
પ્રદાન સહભાવ અજલિ તણુ કરુ મિત્રને। ૪

વાવે રાત્રી,

પણુ^૧ તરની ટોચ પર ઝળકી થયા ઝાખા હવે,
અથડાય ગામ સમીપનાનો મદ કોલાહલ શ્રવે,
ગગનમા લાખ્યા જણાવા સ્પષ્ટ ધીમે તારક,
અંધારી પ્રસરી ગાઢ જમી ગઈ રાત ભયાનક.

ચન્દ્ર નાનું નાવડું આવ્યો હતો સાથે લઈ,
કઈ દૂર જોતામા ગયો એ દ્રષ્ટિ પથથી નીકળી;
શાંતિ દેવી આણુ નિજ સર્વત્ર વર્તાવી રહી,
ઝીણે સ્વરે કસારી તમરા ગાય છે મહિમા મળી

×

×

×

ભાગ લૂટનો સમજી લેવા જણી સ્થાન નિગૂઢ,
પાણીદાર સજીને શસો આવ્યા અશ્વારૂઢ,
ભોજન પાન કરીને બેઠા લેવા સધળા વહેચી,
થતા બોલવું મોહો મોહો કઈ તલવારો ખેચી

કુદ એક બીજ પર લાગ્યા હથીઆરો વાપરવા,
કારણ પણ જાણુવા કલહનું કોઈ કરે ના પરવા,
સણ સણ કરતી બહુકમાથી આવે ગોળી છટી,
અવયવ ભૂમી ઉપર જઈ પડતા ખડ્ગપાતથી તૂટી

જૂમ પાડતા ચોક્કા ધસતા ઉછળે હય હણહણતા,
ઢાલ સાથ અફળાતા ખાડાને ભાલા ખણખણતા,
કખમી સખ્ત થયેલો તે પણ નહિ પાછો હકનાર,
ખૂન ભરાયુ આખ મહિ ધૂમે કરતો સહાર

શરીરમાથી શોણીત ધારા ઉડે પુવારા પેડે,
થયેલ ધાયલ મૃતપ્રાય થઈ કઈ કચડાત્તા હેડે
ભરાઈ બેડો હતો ધૂજતો ત્યા મસ્તક મુજ છાતી,
ઉપર પડયુ આવીને જાગ્યો ચોકી નિદ્રામાથી

x

x

x

બ્યોમમા ચળકત તેજો રાશી તારા બુમખા,
ને વિરલ તેમાથી ઉડા જળ મધ્ય ઉતરી નાયતા,
સપ્ત નિદ્રાવશ વિહંગને પકડવા વૃક્ષે ફરે,
પાખો થતી ફડફડ, રવે છે કોઈ ને કરણ સ્વરે,

ઝાડ પર વીઝાય છે ડાળી અને ખડખડ થતા,
આવે સપાટો પવનનો કે ભોય સૂકા પાતરા

વાડ પાસે થોરની તેમા લપાઈને રહ્યું,
શીઝ્યાળ શીત અસહ્ય લાગ્યે રહ્નને લખાવતુ

શબ્દ જળમા વન્યપશુના પાન કરવાનો શકે,
ને શ્વાન ભસતા ગામમા ભેદે નિશાના કણુને
શૂન્ય છે ખડેર સામે ધૂવડ તેમા ધૂધવે,
પડધા ભયકર નાદના ઊડાણુમાથી ઊછળે,

દૂર ખેતરમા બળે છે એક નાની તાપણી,
ખેડૂત પાડે ગગનભેદી ચીસ તીણી કારમી,
વાર ચારે પાસ ભયનો અધકાર પ્રસાર છે,
હા એકલો છુ અરણમા બેલી તું જગદ્ધાર છે !

×

×

×

આબુ એક મનોહરદર્શન રમણી વૃદ્ધ વિલાસી,
જેતા એમ પ્રતીતિ થાય છે કે સુરલોક નિવાસી,
ધારણુ નાના વિધ કીધા છે ભૂપણુને પરિધાન,
કીધો ગાવાનો પ્રારભ મધુર અદ્ભુત સગાન

મૃદુ કરતલથી તાળી પાડે ને હહેકાતી ચાલે,
ગાતા હસતી મદમદને સુરખી રમતી ગાલે,
અણુ, કણુ કે ચિત્ત ન તાબે, છે સર્વ પરાધીન,
આનંદે એ રસમય ગાન વિષે ઝીલતો વિલીન

ગીત થયુ પરિપૂર્ણ અને વ્યાપી ગર્હ પાછી શાન્તિ,
જોતામા અપ્સરા સમૂહ તણી બદલાઈ કાન્તિ,
વિરૂપ કેવળ અને ભયકર છે સૌના આકાર,
બિહામણુ હસતી ત્યા મોટા દાત જણાતા બહાર

બધી એકઠી થઈને આવી છેક નિકટ મુજ તીરે,
અનુક્રમે પડતું મૂકે અદર ઉંચેથી ધીરે,
જવથી ધબકે હૃદય અને શીતળતા આપે અંગે,
આ શુ કૌતુક એમ ઉઠીને વિચારતો મન સંગે

x

x

x

રાત્રી ગર્હ જણુણાટ કરતી પાખ ફફડાવી ઉડી,
અધાર થયુ આછુ નભે ઝાખી થઈ તારાવૃત્તિ,
લલિત રેખા રક્તિમાની શોભતી પ્રાચી મુખે,
પારાવતો કલ્લોલ કરતા ઊડતા અદર મુખે

એક મચ્છર છેક કાન નજીક મીઠું ગણુગણું,
ઉલ્લાસમા આવી કપોતો ને મધુર શબ્દો કરે,
વાસ લીલા ધ્રાસની ને છોડ કેરા ધાન્યના,
શીળો સમીર પ્રસારતો ને કુખ્ધ પાણી હાલતા

પ્રેમ યાત્રના.

તને ચાહે છે આ જન સમયથી દીર્ઘ પ્રિય કહે,
અને એ ઉત્પત્તિ પ્રણય તણી નિષ્કારણ થઈ,
શકાયેશે રોકી? સુખકર ખરે દર્શન તવ,
બધે સ્વેચ્છાચારી પણ તુજ કને દીન સરખો ૧

બનુ અદ્ય પ્રાણુ દ્ય નયન તારા પર ઠરે,
અભાગી સ્વીકારી હૃદય કુળુ ચાપે હૃદયશુ,
તપેલા સગે ને મૃદુલ કરથી સ્પર્શ કરતું,
વધારે ના ઇચ્છા, સુખ અધિક સ્વર્ગે ન સમજી ૨

પડે મીઠા બોલો મુખ કમળથી ધર્મ વચનો,
સમાન શ્રદ્ધાથી રતિ સહિત ઝીલી અનુસર,

અહા તે દહાડો ક્યા પણ હૃદયથી પ્રેમ ઝરણુ,
વહે ને હુ તેમા ચઢસી કરતો સ્નાન પુનિત
પ્રતીતિ છે કિન્તુ નહિ નહિ ઝદી નિષ્કુર થશે,
અમીદ્રષ્ટિ રાખી અનવરત આભારી કરજે ૩

માનુષ.

થઈ ગયું વિદૂર રહ્યું હતું જે તિમિર સધળે વિસ્તરી,
પ્રાચી દિશા આ અરણ્ય અધિકી થાય છે તેજો મથી,
પ્રસરી પ્રકાશ રૂડો દશે દિકપ્રાન્તને શોભાવશે,
મગલ ઉદય આ થાય છે પ્રિય જે પ્રભાકરનો હવે ! ૧

કુલ હરિણના સ્વચ્છન્દ આનન્દે વનાન્તે ખેલતા,
વૃક્ષો વિશેથી મીઠડા ગીતો વિહગગણુ રેલતા,
વળી ઉલટભેર મનુષ્ય પણ નિજ ઉઘમે લાગી જશે,
મગલ ઉદય આ થાય છે પ્રિય જે પ્રભાકરનો હવે ! ૨

થઈને રસિલા મુક્ત બધનના કમલ કેરા બલે,
મધુપાન માહિ દિરેદ્ર સૌ આસક્ત ચિર લાગી રહે,
પામે ધ્રુવડ જે ઉચિત તેઓને દશા તે છો બલે,
મગલ ઉદય આ થાય છે પ્રિય જે પ્રભાકરનો હવે ! ૩

પરિમલ લક્ષ્મી પુષ્પનો શીળો પવન ધીમે વહે,
જળવીચી પર દેવી કરે છે હાસ્ય વિશાદ મૃદુસ્વરે,
અવલોકિતો રમણીય ઉજ્જવલ પ્રકૃતિ કેરા ચિત્રને,
કેર ભાવ સહિત પ્રહાન અજલિ કેર હુ એ મિત્રને ૪

પ્રતાપ અને શક્તસિંહ.

સ્થિતિ છે ગિરિના શૃંગે ટાચે ઉન્નત વૃક્ષની,
વધારતી પ્રતિચ્છાયા વેગે સૂર્ય પ્રભાતણી ૧

પુષ્પો વડે સુરભિમદ વહે સમીર,
ને ગાય મનુરવ નિર્ભર સ્વચ્છ નીર,
નિદ્રા વિલીન કરતા નૃપતિપ્રતાપ,
જે છે યથાર્થ કુલ ભૂપણ ચઝ્યાપ ૨

હલદીધારનુ મોટુ યુદ્ધ આજ સવારથી
શર થયુ તહિ રાણો ધૂમ્યો જેમ મહારથી ૩

સર્વે થયા વિદ્રળ ચલ તથાપિ તેના,
પામી શકી વિજય ના રજપૂત સેના,
વીધાયુ છે જખમથી સધળુ શરીર
તોયે ધસે રણમહી નિરપેક્ષ વીર ૪

વિશ્વાસુ સેવકોએ ત્યા નિહાળ્યુ (૫) સ્વનેત્રથી,
આજીજી રડતા કીધી નાસવા રણસેત્રથી ૫

ફરજ ક્ષત્રિયની મરતા સુધી,
લડવુ એ ઉપજી ક્યમ આ કુધી,
અડગ ધૈર્યથી સમરાગણે,
અરિ અસખ્ય ફરી વળતો હણે ૬

એવામા એ ઢળ્યો નીચે શસ્ત્રસપાતમૂર્છિત,
પ્રહોઆડ્યો ઊંચકી ત્યાથી ધણે દૂર સુરક્ષિત ૭

સમજતા નિજ હાલતને નહીં,
હૃદય જાણી શક્યુ હદ કોધની,
અહ ધરે ફરી ધૂષ્ટ હવે તહીં,
નિરખુ હિમત કો અવરોધની ૮

તહીં ઉભો રાણો સજલ અવલોકે નયનથી,
વદે ને નિશ્વાસ ત્રુટિત સ્વર નિવિષ્ણુ મનથી,
“ અયુ આજે તારું નિધન સહસા આમ વસમુ,
ગયુ ઊડી મારું સકલ સુખ સ્વપ્ન સ્મિત સમુ ૯

બતાવ્યુ તે પાણી, સભય યુવરાજ-દિરહ્નું,
(કપોલે સ્થાપીને ચરણુ) હયુ^૧ માન પ્રમદ્નું,
અમે તો ના કાઠ પણુ ચવન કેરા અમલથી,
પ્રજા છુટી કીધી પરિવ્રત હજી શત્રુ દળથી. ૧૦

થશે પાછી ક્યારે સમયખળથી પ્રાપ્તિ પુરતી,
પ્રતિષ્ઠા આ મારા સફલ કરશે શ્વેતુ ઉરની,
ફરીથી રોપાઈ વિજયધ્વજ દુર્ગે ફરકશે,
ન તોએ તુ બહોણો ઉદયસુત તેથી હરખશે ૧૧

સુખે ને દુખે એ અચલ સહવાસી વિરલ છે,
હવે શુ સભારી અમર! અનુશોચ્યુ વિફલ છે,
ધણો વારી રાખુ મરણવશ છે સૌ સમજુ હા,
કરે ઉંડુ ઉંડુ રહન કંઈ તોએ હૃદય આ ” ૧૨

ટિપ્પણ

કમમાથી કમ થાય

આ કવિતા છપાયેલી કવિતામાં સૌથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થઈ છે છપાયાની સાલ ૧૮૬૦ નેા જુન વિજ્ઞાનવિલાસ રચાયેલી તેા એથી બેત્રણ વરસ વહેલી, આ જાતની બીજી બહુી કવિતાઓ તેમણે સ ૧૯૫૪ માં ફારી નાખી હતી પૃષ્ઠ ૨ થી દી ૮ સતાપે નહીં પણ સતાપે જોઈએ

શુષ્ક વૃક્ષ પૃષ્ઠ ૩

દિવસેશ્વરકરકલાન્ત=સૂર્યના કિરણોથી થાકેલો પાન્ય=મુસાફર તિર્થક્રુષ્ટો= પક્ષીઓનાં ટોળાં બુદ્ધિપ્રકાશ ઈ સ ૧૮૬૪ ના જાનેવારીમાં આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

મેધનાહ પૃષ્ઠ ૪

ભવિતવ્યતા=ભાવિ હર્ષજલાવૃત=હર્ષના આસુથી ઢકાયેલુ પુરાકૃત=પહેલા કરેલા નગરસન્નિધિવર્તી=નગર પાસેનો આન્ત=થાકેલો અપલા=વીજળી નિરપેક્ષ=બેદરકાર પ્રસુપ્ત=સુતેલુ હશબીવેશ=રાવણુ

પંક્તિ ૧, ૨=અહા! આ શી ભવ્યતા! શી ભવિતવ્યતા! એવુ એવુ વિચારી- ને જનો મનમાં ખુશી થાય છે

પંક્તિ ૫ થી ૮ આતક ઈચ્છિત વસ્તુની (વરસાદની) સુખદ પ્રાપ્તિ થવાની તક પાસે છે એમ વિચારી અગાઉના વ્યર્થ મથતો બુદ્ધી જઈને હર્ષનાં આંસુથી ઢકાયેલુ મુખ હિંચુ કરે છે

પાંક્ત ૬ થી ૧૨ થાકેલો પ્રવાસી નગર પાસેના પ્રદેશમાં ઉતાવળે પ્રવેશ
કરે છે (વરસાદની ખીંચી) અને ખીંચેલા પશુપક્ષીઓ પરિવાર સાથે જે પ્રસાદ
કે એવા સ્વસ્થરે વિચરે છે

પાંક્ત ૧૩ થી ૧૬ વીજળી જમીન ઉપર પડી અને પ્રભા (હનસ) રૂપી
હી ચાદર ઓઢી ગઈ એ ચાદર એ ક્રોમળહૃદય સીજન ખસેડી જ ન શકે
એમાં વળી શો શકે? અથવા શુ હશે એ શક ખસેડી જ ન શકે ઓઢેલી ચાદર
જેમ ખસેડી ન શકે તેમ આમાં શક ધટી નહીં કેમકે સીજનનું હૃદય ધણું
ક્રોમળ આ પ્રમાણે કાઠ ફાઈ અશ અન્વયમાં એકથી વધારે સ્થળે લઈને અર્થ
બેસારવો પડે એવું સક્ષિપ્ત લખાણ નર્મદાશ કરને ખાસ ગમતું

લીંટી ૧૭ થી ૨૦ કસરીબાળ જે ગિરિની ગુફામાં બેઠકાર રીતે સુવંહર
તે મેઘનાદનો તિરસ્કાર કરીને ઉછળીને પ્રતિધ્વનિ કરે છે અને ઘડી વિરમતું નથી
પૃષ્ઠ ૫ લીંટી ૭ પ્રભવ તદ્દગિરિકેરી વાગવું

લીંટી ૨૧ થી ૨૪ મેઘનાદ રાધનાનુજ (લક્ષ્મણ) નો પ્રતિરૂપર્થી, એ સુલોચના
સતીસહ વિલસનાર યુવક, એ હશત્રીવેશ રાવણનું સ્થાન સાચવનાર, જેણે સ્વ
પરાક્રમે સહુને છક કીધા એજ આ મેઘનાદ

‘મયુરકંઠ ગ્રહે નવી મિષ્ટતા’ આ લીંટી સ્વ કવિ ત્રિભોવન પ્રેમશકરે
વિભાવરીસ્વપ્નના અર્પણપત્રમાં ઉતારી લીધી છે મેઘનાદ ‘સુદર્શન’ અને
‘ચન્દ્ર’ બંનેમાં છપાયેલ છે

સિંહનાદ પૃષ્ઠ ૬

લીંટી ૬ થી ૧૨ જે હાથી મજબુત ઝાડને ઉપેડી નાખે, જેના ગડસથલ
પાસે જમરાઓ ગણગણતા ફીડા કરે છે, જેને ખાવેલી સાકળ હોમા રાખવા શક્તી
મતી નથી થતી તે ગજેન્દ્ર પણ સિંહનાદ થતા ધડક તટસ્થ હોમા રહે છે

લીંટી ૧૩-૧૪ ગાય વગેરે સૌ ગ્રામ્ય પશુઓ ઉંચા પુછડા કરીને ઉંચુ મોઢુ
રાખીને પોતાના બચાવ અર્થે બનતી ઉતાવળે ઢોડે છે વ્યાધ=શીકારી

લીંટી ૧૬-૨૦ આ પ્રાણીઓના વિકરાળ તૃપાર્ત સુખમાન હી પડે છે

પ્રભજન = વન

ઉલ્લી લીંટી=હમણા (ચોડી વાર) એ જરા વળગી રહ્યા છે એટલું જ
પડવાંજ એકએ અને પડી જશે એજ નક્કી વાત છે

શિલ્પરક્ષા પૃષ્ઠ ૮

લીટી ૩-૪ ન્યાં નિકટ જઈ આલિંગે=આલિંગવા કરે છે ત્યાંને આ કામાતુર પણ ઝટ ધસી વાસે ગયે।

લીટી ૧૩-૧૪ હે (હાથે આપઘાત કરીને ચતખડ બનેલ) સજારી। તને શતધા ધન્યવાદ ધટે છે કેમ કે તું એવી કૃતિ કરીને સમજ મુજને શોભા આપે છે

લીટી ૧૫-૧૬ આ શાંતિને સમયે ખરેખર આહ્વાદક તરવરતું કીણું મધુર સંગાન અમને સંભળાવીને તારી એ (વાયુ) પ્રશંસા કરે છે

લીટી ૨૩ થી ૨૪ રખે હૃદયમાં સતાઈને અને હસતી તે। નહીં હોય એમ માનીને નિરોધ હૃદયને ય એણે હુમિત કરી મુક્યે।

નિવાપાળલી પૃષ્ઠ ૧૦

સવત્સરના સમાપ્તિ દિવસો=દીવાળીના દિવસો

લીટી ૪ હા! તેજ આ ખરાબ દિવસ ન્યારે તું અમને તણ ગયે।

જીવન=મારા સ્વ ઓરમાન ભાઈ જીવનરામ પ્રસુરામ જન્મ સ ૧૯૨૧, મરણ સ ૧૯૩૫ ના આસો વહી ૧૪

અશ્વત્થિ અવશ્ય પૃષ્ઠ ૧૧

લીટી ૩ છ એ પહેલી અને લીટી પહેલી ત્રીજી લઈને અન્વય કરવાનો છે। નદ્રા વિહૃત્ત યર્થ=નયન હૃદયતામાં આખી અવનિ શાંતિને ખોળે હજી ઉષિ છે ત્યાં

લીટી ૬-૧૦ હરિતવન=લીલાવન ઉપક્રિંતમક હૃદયિ=કાઠા ઉપર ધ્રુવવતે। સમુદ્ર તટસમ સરિતના વિહરને-અને એ કાંઠે પુરી ભરેલી આવી નદીમાં સપાટી ઉપર ચાચ ભોળતા અગર સપાટી નજીક હડી કસ્યોલ કરી રહેલાં પંખીઓ.

તરૂંઉપવને પૂરિત સ્વને=અને જેમાં સુસવટ થયા કરે છે એવાં વૃક્ષોવાળાં ઉપવન

લીટી ૧૫ કૃતિઓ=ઉપલી છ પક્ષિમાં વજ્રવેલા કુદરતી દૃશ્યે। સંગહીન=એકથી

લીટી ૧૬ તવ=ત્યારે

લીટી ૧૮ મા પણ ખરી રીતે અચિતો ચેકાવે મુદ્દલ સ્વર આવી તવ તહા, અસર સહસા થાય તેથી નવિન એ પ્રમાણે અન્વય લઈને અર્થ કરવાનો છે

કેટલી લીટી વિપક્ષા નહીં પણ દ્વિપક્ષા હે મિત્ર, આ તવ મિત્ર પોતાની દ્વિપક્ષાના જવાબમાં વિષય (દૃષ્ટિવિષય મનોઆલોચન વિષય) તરીકે નિરાશાજનક પામ્યો છે

તપોવન પૃષ્ઠ ૧૩

લીટી ૧-૪ સમ્યક્ દૂર = પુરતે છંદ આ એકાંત રમ્યસ્થલમાં આવેલું તપોવન દૃષ્ટિને સન્તોષથી ભરે છે

લીટી ૨૫-૨૬ નીલકંઠ = મયૂરો પરિચારકો = નોકર શાખા મૃગો = વાંદરા એ તાદૃશ સ્થાનથી = આવા સ્થાનથી દ્વાય = લાણી કરે છે, આપે છે, પ્રસરાવે છે

દરો માનસ (મન) પુણ્યભૂ જીવે છે, સૌ મલિન વિકારો રામે છે

અરે આ ભારતના દુર્ભાગ્યનો કાંઈ પાર નથી કારણ કે જ્યાં મન પુણ્યશાળી થાય અને મલિન વિકારો શાન્ત થાય એવા ઉપર વર્ણવેલા તપોવન જેવા સ્થાનનો હાલમાં કોઈ રથલે સાક્ષાત્કાર થતો નથી એટલે માત્ર આખથી નહીં પણ કલ્પના દૃષ્ટિથી જોઈને મન વાળવાનું જ રહે છે

પુષ્પ ખાણુ વિલાસ- પૃષ્ઠ ૧૬

શ્રી કાલિદાસ કવિનું રચેલું પુષ્પખાણુ વિલાસ નામનું સંસ્કૃતમાં કાવ્ય છે આ કાલિદાસ રઘુવંશ આદિનો કર્તા પ્રસિદ્ધ કાલિદાસ નથી તે કાવ્યનું આ સમસ્યોક્તિ બાધાન્તર છે મૂળમાં શ્રી કૃષ્ણનું ગોપીઓ સાથેની શૃંગાર ક્રીડાનું વર્ણન છે સંસ્કૃત મુક્તકોની બાધાજ બહુ સરલ નથી અને એનું સમસ્યોક્તિ બાધાન્તર ગુજરાતીમાં કરતા બાધાન્તરકારને કેટલીક ક્લિષ્ટ શૈલી વાપરવી પડી છે કર્તાની રચના દૂરાન્વય વાળી હોવાથી અમે દરેક શ્લોકનો અર્થ સરલ ગદ્યમાં આપ્યો છે

ગોપીઓએ જાતે સ્વછંદથી કરેલાં આલિંગનોમાં હવા સ્તનો સાથે ધસાતા ખરેલ ચન્દનની રજવાળા જેનાં અંગોમાંથી સુગન્ધ વહે છે એવા તથા નગરજ્યુથી જેની બેઠ આખો લાલ થઈને પ્રભાતના લાલ સૂર્યની રોબા ખાઈ જીરે છે એવા વેણુ વગાડવાના રસીયા અને નરોના (બાલીચારીઓ) અમણી (શ્રી ભગવાન) વખારી રક્ષા કરે

ન ૨ અક્ષય્ય યુવતીઓ સાથે ન હપુત્રે (કપ્પે) જે રમણ કર્યું છે તે એનું વિચિત્ર ચરિત્ર સર્વ જગતમાં જાણીતું છે તે ચરિત્રના આધારે સરસ શૃંગાર કાવ્ય રચવા મારી ઈચ્છા છે માટે એ કાર્યમાં શારદા પ્રસન્ન થાઓ.

ન ૩ જ્યાં ભર્તા નજરે પડ્યો ત્યાં જોઈ નેત્રો ખીલી હઠ્યાં અને એકાન્ત સ્થળમાં એને મળતાં બધા અંગોમાં રવાડાં હતાં થઈ ગયાં પછી સ્તનને પકડવા જ્યાં એ તેમનાર (હત્કહિત) થયો ત્યાં આખું શરીર કંપી હઠ્યું અને જ્યાં તેણે કંઠમાં આલિંગન કર્યું ત્યાં નાડી પણ ઢીલી થઈ ગઈ.

ન ૪ તે પાસેનાં માણસોને ઉત્તરવામાં હુશીઆર મુઝનચની કમળ જેવા સુંદર મુખથી મહામહા સ્મિત કરીને હસા અને કંઠિન સ્તનો ઉપરથી સુંદર કપડાંને સરવા હઈને તથા હાથને લાળે કરીને આખના ખુણા પાસે ગાલ ઉપર મુકીને હમણાં મારા તરફ આવથી જુઓ છે.

ન ૫ હે અબળા આ માધવી લતાઓની વચ્ચે છિદ્ર વગરનું કુલ મહા જો જ્યાં ખરેલાં ફુલના ઢગલા પડ્યા છે વિલાસી સ્ત્રીઓ કદાપિ હાંધ ત્યાં ભાષે તો તે પણ ક્રોધલના અવાજમાં ઢાકઈ ફાકિલકુળનમાજ ખપી જવાતું.

ન ૬ હે સખી તુ શા માટે એ જ ગલી પોપટ પછવાડે બઠકે છે? કારણ કે એ પોપટ તારા લાલ હોઠ ઉપર એને ઘાલાનાં ફુલ ધારીને આવ મારી છે વળી એની પાછળ દોડતા તારી વેણી છુતી મઈ છે, યાકના પરસેવાથી આંસો સુકાઈ ગયો છે અને કઠાથી તાર શરીર વીંધાઈ ગયું છે છતાં હાથ હાલતા કચ્છોના અવાજે થયા કરે છે એ પ્રમાણે શા માટે તુ એ પોપટ પાછળ દોડે છે? આ જોતો ખરી, તારી નાની નજીક અહીં ફુલો પડી રહી છે? (આ શબ્દોની પાછળ એવો ધ્વની છે કે તારી નજીક અહીં આવી છે માટે હવે તારા જરને ઊડીને આવી આવ અને જરમણચિહ્નો ઢાકવા પોપટ માથે તાખ્યા છે.)

ન ૭ હસ્તવિટપ=શાખા જેવો હાથ-ખાકીનો માગ સ્પષ્ટ છે.

ન ૮ હાથ! નાથ વિદેશ જશે એ વિચારથીજ અતિશય ચિન્તા થાય છે અને હે શશિમુખી સૌને હર્ષ આપનાર ચંદ્રમા મને શત્રુ જેવો લાગે છે ક્રોધલના મીઠા આલાપ વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે અને ઉદાનમાંથી આવતી વાયુની મહા લહેરો પ્રાણને હરી લે છે.

ન ૯ હે મિત્ર! ચંદ્રમા પક્ષમા સુતો છે, મિયાએ મુખચન્દ્ર કરકમલમાં રાખ્યો છે મોતીની નિર્મલ સેરો કમળની જોડમાંથી નીકળી (આંખમાંથી આસુની

મારા બહી) હેમની લતા ધવલતા પામી (પ્રિયારું શરીર ફીકકુ પડી ગયું) જે મક્કળ ફળીના સ્પર્શથી નવાં ફુલોની માળા પછું કરમાઈ જાય છે (બેસ્તનોના સ્પર્શથી માળા સુકાઈ જાય છે (જવરની નિશાની) આ ઉત્પાત પરપરાથી મારી મુસાફરી અટકી ગઈ (કોઈ પણ જાતના ઉત્પાત થાય ત્યારે મુસાફરી ન કરવી એમ માન્યતા હોવાથી પોતાની બાવિ મુસાફરીની બીકે પોતાની પ્રિયારી થયેલી ફરિયાદે ઉપાત રૂપે વર્ણવી છે

ન ૧૦ શરીરનો તાપ શાંત કરવા માટે નવી કુપળોથી રચેલી શય્યા પણ માત્ર જેના હસ્ત કમળના યોગથી કરમાઈ જાય છે તે કામદેવ ફપી અગ્નિથી અત્યંત બળની કામલાગીનો પરિતાપ કેટલું વર્ણવી શકે ?

ન ૧૧—હે દૂતિ, તારા બન્ને નેત્રકમળો ધણું કરમાઈ ગયાં છે; અને કપાળ ઉપર પરસેવાના મોતી જેવાં (બિન્દુઓ) બાકયાં છે આ ચાંદનીમાં પછું તું ખુબજ હાફે છે એ ઉપરથી મારે માટે વ્યર્થ જવા આવવાને લીધે હે સુતતુ! તું થાકી ગઈ ઉશે (મતલબ કે તું મારે માટે જવાને બદલે જાતેજ કીડા કરી આવી છે)

ન ૧૨ જેનાં જગલી હરણુ જેવાં નેત્રો છે તે ચક્રાક્રી જેવી પ્રેમ વિરહિણી-રાગે ચક્રાક્રીશી-ચક્રવાક્રી જેમ વિરહથી ઝુરીજ મરે છે તેવી વિરહાસહિષ્ણુ-દુ બહાથી વસતમાં વિરહ અસહ્ય લાગવાથી મરવાની ઈચ્છાથી નવા પાનની અગ્નિના પુજ જેવી લાગતી શય્યામાં સુતી છે

ન ૧૩ મીઠા બોલી ફાયલની મીઠી વાણીની કૂરતા, પૂણિમાના ચન્દ્રની તીક્ષ્ણતા, દક્ષિણ વાયુ એ બધા હવે એ બાપડીના મરણની તૈયારી કરે છે પણ બડ હલના તારા આવવાની શકા ઉત્પન્ન થવાથી જ એ (મરણ) ન થયું

ન ૧૪ સ્પષ્ટ છે બીજી પક્ષિનો અન્વય-ઉડા નિમ્વાસ નાખ નહીં, નવી માલિકા સુકાય છે ત્રીજો-હે તન્વી શય્યામાં નવ આળોટ, તનનો રાગ છુસાય છે

ન ૧૫ કોઈ સર્વ જનોને પ્રિય લાગે એવા વલાસ કરનારી વિલાસીની-એ સખીઓના મડળ વચ્ચે ચ ચળ આખ અને ભ્રમરની સહાયી પોતાની સાહેલી સાથે બાપણુ કરતા આખમાં ઝટ આજણુ આજ પોતાના સ્થૂલ કુચ ઉપર રહેલી રત્નની માળાને સાડીના છેડાથી ઢાંકી દીધી (સજ્જા ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે એવી છે કે ચન્દ્રમા અસ્ત થયા પછી બધે અધકાર છવાઈ જાય અને ઘરના દીવા પણ ધરી જાય ત્યારે હું સંકેત સ્થળે આવીશ.)

ન ૧૬ રૂપક છે, પગ પ્રવાસથી ચડીઆતા છે કર ફોકનદથી, વક્ષાજ નેડ પશ્ચાત્તીઓથી, અધરો બિમ્બથી અને મુખ ચન્દ્રથી ચડીઆતુ છે

ન ૧૭ વ્યાજ સ્તુતિ છે ખરી રીતે માત્ર કામ કરવાને બદલે બંતે કીડા કરીને તુ થાકી ગઈ છે એમ દૂતિ ઉપર આલેખ છે (બુઓ શ્લોક ૧૧ ૪ ચોથી લીટી હુ કાજ જવાથી હે સુકુમારી તુ થાકી હશે)

ન ૧૮ રૂપક છે ઈર્ષ્યાથી ક્રુપિત થએલી માનિનીનું વર્ણન છે

ન ૧૯ ચૂદાલિ ગન વગેરે જે લીલા પહેલા કરેલી તે હવે સ્વપ્ન સરખી થઈ ગઈ અને કોઈ વખત વાત કરવી એ દુર્ઘટ થઈ ગઈ છે પણ મને એવું દુ ખ નથી પરંતુ તારૂં દર્શન દુર્લભ થયું એથીજ દુ ખી છું

ન ૨૦ જે સુદર સ્ત્રી પોતાના હસતા મુખથી કલ્પકી ચંદ્રમા લગ્નમ્ હાવન કરે છે ગાણીથી ધરના પોપટની સુદર વાણીની નિન્દા કરે છે, જેના નિમ્વાસ અબુજ અમે, હૈત-કમળની સુવાસ વહી આવતા પવન કરતા પણ વધારે કોમલ સુગંધી છે, તેજ વિરહની દશામા એકાન્તમા ચન્દ્ર, પોપટની વાણી, કમળ વગેરેથી હલદી અતિશય દુ ખી થાય છે (એટલે ચન્દ્રાદી પોતાનું વેર લેતાં હોય એવું લાગે છે એમ કલ્પના છે)

ન ૨૧ રૂપક છે

ન ૨૨ તારા ઉપર મને બહુ રુનેહ છે' એમ તમે કહેતા હતા તે સાચું છે કારણ કે સવારમાજ મને જોવાની હોશથી તમે ઘેર આવ્યા છો અને મારા ઉપરનો રાગ તો કેસરી છાપ રૂપે આ હૃદય ઉપર દેખાય, વહેલા જગ્યાથી આખમા લાલાશ રૂપે દેખાય અને અળતાના રસથી આ કપાળમા દેખાય (મતલબ કે રાત આખી ખીજે રમતા ખીજી સીના કેસરી તિલકની છાપ છાતીમા પડેલી છે, ખીજની પાડુ વાગેલી તેનો અળતાનો રાગ કપાળને લાગેલો છે અને આખમા હનગરાની રતાશ છે, એજ તમારો રાગ માસ ઉપરનો ખર ના.)

ન ૨૩ હે વલ્લભ આ વસન્ત સમયે એકાએક પરદેશ જવાની ઈચ્છા રાખે છે પણ મને હવે તાપનો કે ભય નથી કારણ રાતે રાતે કૌમુદનો શ્રેષ્ઠ ગંધ હરતા વાયુની સરો સાથે વિધુની સ્વચ્છ મરીચિ પકિત આખા અઠાસમા ખીલી રહે છે (ઉપરનો અર્થ રાતની સુગંધી પવનવાળી ચાંદનીથી કિવસનો તાપ રાત થઈ જશે અહરનો ભાવ એવો છે કે આવી ઋતુમા વિરહિણી જીવીજ શી રીતે રહે? એટલે પ્રાણ નીકળી જતા વિરહની વેદના લાખો વખત નહીં વેઠવી પડે)

ન ૨૪ સ્વપ્ન છે અન્વય ન એ પ્રમાણે-હે માનિનિ! સખીના દોષે પ્રભવ્યો (ઉત્પન્ન કરેલો) દીર્ઘ અને અપૂર્વ રાષ ઊંડીને હવે સહ મુખ દેખાડો કે મારા નેત્રની જડતા નય વગેરે

ન ૨૫ ચિત્ત રીસે દુભાએલું હોવાથી નમ્ર પતિના સામુ જરાયે જોતી નથી પણ જ્યારે વસ્ત્રન નય છે ત્યારે બાલ અતિશય સતાપ સહે છે અને પછી પરિજનો મહેનત લઈને મનાવીને લઈ આવે ત્યારે મૈત્ર રાખે છે વળી પાછો પ્રેમી બહાર જવા આહ છે ત્યા બાળાના માણુ ગળે આવી રહે છે

ન ૨૬ સ્ત્રીના બાલ આગળ કોકિલના આકુન્નિત કંઠાર લાગે નહીં, સ્ત્રીના વદનથી આગળ ચન્દ્રમાની શ્રી ઝાખી લાગે નહીં, સ્ત્રીના નેત્રો આગળ હરિણીનાં નેત્રો એક હલકાં લાગે નહીં, ત્યાં સુધી આ વાત સિદ્ધ છે કે એવા માણુસે સ્ત્રી રૂપ લલિત હેમલતા હજી જોઈજ નથી

વિધિને ૫૪ ૨૨ વિધિ રત્નને બદલે પથ્થર આપે છે અને મનુષ્યના મન સમજ્યા વગર મેહળુ કરે છે તે બાવ ઉપર આ કાવ્ય છે

શાપસંહિમ પૃષ્ઠ ૨૩ કાન્તના વસન્ત વિજ્યની શૈલી ઉપર રચાયેલું પાંદુ રાજના જીવન પ્રસંગને દર્શાવતું આ ખંડ કાવ્ય ઈ સ ૧૮૬૪-૬૫ માં કવિએ લખેલું હતું અને સુદર્શન' માં છપાવ્યું હતું કાન્તમાળામાં આ કાવ્ય તેના સંગ્રહકે ઘોડા ફેરફાર કરી છાપેલું છે

કડી ૧૭ છેલ્લી લીટી છપાયુ છાતી મહીં નેત્ર બાળશે

મારી છાતીમાં હરિણીની આખર દશાનુ આ નેત્ર છપાયુ-કોરાયુ, નજ જુસાય, નજ ઝાખુ પડે એમ આલેખાયેલું

કડી ૧૮ નણે મૃત્યુ પામતી હરિણીએ એને શાપ દીધો હોય એ પ્રમાણે પાણ્ડુ કોપેલી અને અશરીર વાણી જેવા એ શબ્દો સાંભળે છે એ શબ્દો ખરે, મે સાંભળ્યા જ કે એ મારા હૃદયમાના અત્યંત પરિતાપનોજ પ્રતિધ્વની મને સંભળાયો, આ બેમાથી સાચી વાત શી માનવી તે પાણ્ડુને કશી સુઝ પડી નહીં, મારે આ કાવ્યનું નામ શાપસંહિમ

કડી ૨૦ શશાક વશ સંભવે=શશાક-અ દ્રવ્યમા ઉત્પન્ન થએલા આ રાજાએ અર્થાત્ પાણ્ડુએ

સ્મરણુ બાધા, પત્ર, નિર્જન, દુ ખભાર, ઉદયમાન પ્રકૃતિ અને વાવે રાત્રી આ બધા કાવ્ય કવિએ અવસાન પૂર્વે થોડા કાળે રચેલા અને અવસાન પછી ચંદ્ર માસીકમા એક સાથેજ પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

સ્મરણુ બાધા પૃષ્ઠ ૨૭ કડી ૮ લીટી ૩ નિયમ બળના અશ = નિયતિ બળ કુદરતના બળનો અશ પણ મારામાં જો અત્યારે હોય કડી ૧૦ લીટી ૩ હે ફતાત ' તાર તીજુ ખડગ કાતો જલદી પ્રહર-ફેફાને મને હણુ ઉદયમાન પ્રકૃતિ પૃષ્ઠ ૩૫

આ અને 'માનુષ'નું વસ્તુ એકજ છે માત્ર વન બહારાવેલ છે ઉદયમાન પ્રકૃતિ ચંદ્રમા સવત ૧૯૫૫ માં છપાયું, જ્યારે 'માનુષ' હાથની લખેલી ૧૧૮ બુકમાથી મળ્યું છે અને રચ્યા સાલ સ ૧૯૫૨ મુકેલી છે બન્નેમા પ્રભાતનું વર્ણન એ વિષય દેખાય છે પરંતુ પ્રભાકર એ શબ્દમા શ્લેષ છે આવ ગળદ પણ સ્પષ્ટ છે બન્ને કાવ્યો સાથે વાચવા વાચકોને વિનંતિ છે

વાવેરાત્રી પૃષ્ઠ ૩૭ સવત ૧૯૫૩ કે ૫૪ ની દીવાળીમાં અમરેલીથી દોઢ જો માર્ચ દૂર આવેલી એક જખ્ખર વાવ છે ત્યાં લેખકે રાત્રી ગાળી હતી તેનું આ ઘણું મનોહર કદપના મિશ્રિત વર્ણન છે

પ્રેમયાચના પૃષ્ઠ ૪૧ આ કાવ્ય જુની નોટમાથી મળી આવેલ છે આ એકજ કાવ્ય અને પ્રતાપ શક્તસિ હની પહેલી આઠ કડી અને માનુષ માસીકમા પ્રગટ થયેલ નથી એ સિવાયની બધી કવિતાઓ જુદા જુદા જુદા માસિકોમા છપાઇ ગયેલ છે

પ્રતાપ અને શક્તસિ હ પૃષ્ઠ ૪૫

આ ખડ કાવ્ય અપૂર્ણ રહેલું જણાય છે એમાની ઝેલ્લી ચાર કડીઓ 'ચેતક' એ નામથી સ્મરણુ બાધા, વાવે રાત્રી વગેરે કવિતાઓ સાથે છપાયેલ હતી

કડી ૪ છેલ્લી લીટી નિરપેક્ષ = બીજા કોઇની કશાની, મદદ વીરતા કે કશીએ અપેક્ષા વગર પોતાની જ વીરતા ઉપર બુઝનારો કડી ૬ હી કુધી = નઠારી બુધ્ધિ

કડી ૭ મી શરસ પાત મૂર્છિત-અસંખ્ય બાણો (અને બીજા શત્રુઓનાથી કરીને અતે મૂર્છિત

કડી ૮ મી-પેતે પાછો શુદ્ધિમા આવ્યો અને હકીકત-હાલત સમજઈ એટલે એટલો તો કોધ એને વ્યાપી ગયો કે ન પુછો વાત અહા! જોઈતો ખરો આવો અવરોધ કરવાની હિંમત ફરીવાર ધરે એવો કોણુ છે ?

કડી ૯ મી અવતરણ બિહનથી રાત્ર થતા વાક્યો મરેલા ઘાડા ચેતકને સંબોધીને પ્રતાપે કહેલા છે

કડી ૧૦ બતાવ્યું તે પાણી વગેરે યુવરાજ (સલીમ)ના હાથીના કપોલ (ગડસ્થલ) ઉપર પોતાના પગ ટેકવીને તે અતિશય હિન્મત એ હાથીનું માન હરીને તારૂં પાણી બતાવ્યું જો કે અમે (શત્રુદલથી વીઠાએલા) તો ચવનના અમલમાંથી પ્રાપ્ત રસ્તો કરી શક્યા નથી અને હજીએ શત્રુદલથી-જેવા હતા તેવા-પરિવૃત્તન રહ્યા બીએ)

કડી ૧૧ થશે પાછી વિ મારા હરની આ પ્રતિજ્ઞા શબ્દ ક્યારે સફલ કરશે ?
ઉદયસુત-હુ રાણા ઉદય સિંહનો પુત્ર પ્રતાપ

